Agust 1931

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NO. 404

वीरमित्रोदयस्य

व्यवहारप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

नेपालदेशीय-
साहित्योपाध्यायविष्णुप्रसादभण्डारिणा
संशोधितः ।

VĪRAMITRODAYA,
VYAVAHĀRAPRAKĀ'SĀ

By

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆḌITA MITRA MIS'RA.

EDITED BY

Pandita Viṣṇu Prasāda Bhāṇḍārī.

VOL. VII

FASCICULUS VI-.६

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1932.

श्रीः

ज्ञनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
ऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
लिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—४०४

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos. 385, 386, 390, 394, 403 & 404.

THE

VĪRAMITRODAYA,

VYAVAHĀRAPRAKĀS'A

By

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆḌIT MITRA MIS'RA.

Edited With Introduction Index etc.,

By

Paṇḍit Vishṇu Prasāda Bhāndārī.

VOL. VII.

Fasciculas I-VI-१ से ६

PUBLISHED & SOLD BY
THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
Benares City.

1932.

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ३०

ग्रन्थाङ्कः ३८५, ३८६, ३९०, ३९४, ४०३, ४०४.

श्रीः

वीरमित्रोदयस्य

व्यवहारप्रकाशः ।

श्रीमहामहोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

नेपालदेशीय-

साहित्योपाध्याय पं० विष्णुप्रसाद भण्डारिणा

संशोधितः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

१९८९.

भूमिका

इह तावज्जगति चेतनप्रवृत्तिं प्रति क्लृप्तस्य ज्ञानस्येष्टसाधनताविषयकत्वे निर्विवादात् सुखस्यैव सर्वैरभिलष्यमाणतया प्रवर्तकज्ञानीयविषयतापन्नमिष्टं सुखमेवेत्यत्र न वैमत्यं केषांचिदपि ।

सुखसाधनता च धर्मस्यैवेत्यास्थेयम् । न चार्थादेरपि तत्साधनताया दर्शनान्न तन्मात्रसाध्यत्वं तस्येतिवाच्यम् । सत्यप्यर्थादौ धर्माभावे सुखानुपलब्धेः । क्वचिदसत्यपि धर्मे सति चार्थादावहं सुखीतिसुखोपलब्धिस्तु भ्रान्तिरेव । व्यसनिजनस्य मादकद्रव्यसेवनोत्तरजायमानसुखित्वप्रत्ययवत् । सात्विकवृत्तिविशेषात्मकस्य तस्य तत्साधनत्वेन शास्त्रबोधितधर्मविशेषं विनाऽनुपपत्तेः । न च राजसादित्वेन शास्त्रबोधिते तस्मिन् व्यभिचार इति शङ्क्यम् । तत्रापि सत्त्वलेशानुवृत्तिः शास्त्रप्रामाण्यादभ्युपेयैव ।

स च धर्मो वेदैकप्रमेयः । तत्त्वं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति श्रेयःसाधनतया वेदतदुपजीविप्रमाणान्यतरगम्यत्वम् । श्येनादिव्यावृत्त्यर्थं बलवदनिष्टेत्यादि । स्वर्गादिरूपफलेऽतिप्रसङ्गवारणाय श्रेयःसाधनतयेति । प्रमाणे तदुपजीवित्वविशेषणदानात् मन्वादिस्मृतीनां वेदमुपजीव्य प्रवृत्तत्वेन तत्प्रमेये नाव्याप्तिर्न वा शाक्यादिस्मृतिगम्येऽतिव्याप्तिः । शाक्यादिस्मृतीनां वेदोपजीवित्वाभावेन तद्गम्ये तदन्यतरगम्यत्वाभावात् । न च अर्हदादीनामीश्वरावतारत्वोक्तेस्तदुक्तस्य वेदत्वमापादनीयम् । आस्तिकपरिगृहीतवेदविरुद्धार्थाभिधायकत्वेन तेषामीश्वरावतारत्वासिद्धेः । न च विनिगमनाभावेनान्योन्यविरोधादुभयोरप्यप्रामाण्यमितिवाच्यम् । बन्धनिवर्तकब्रह्मात्मैक्यज्ञानसाधनस्य महावाक्यस्यैव मुख्यवेदत्वेनेतरेषां च तदुपयोग्यन्तःकरणशुद्ध्यादिप्रतिपादकत्वेन वेदत्वात्तदेकवाक्यतयैव वेदत्वस्य वाच्यत्वात् । एवं च साक्षात्परम्परया वा तदेकवाक्यतापन्नानामेव वेदत्वस्य सिद्धौ तद्विरुद्धार्थाभिधायिनामीश्वरावतारत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । बन्धनिवर्तकत्वं तु ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यैवेति आचार्यादीनामीश्वरावतारत्वेन परिगृहीतानां गुरुशिक्षितानामन्येषां चानुभवान्निश्चीयते । इत्यास्तां तावत् ।

तस्मात्सिद्धमेतत् यत् शाक्यादिस्मृतिगम्यस्य न धर्मत्वमिति । धर्मस्यैव च सुखसाधनत्वात्तदर्थिभिस्तत्प्रतिपादकमेव शास्त्रमाश्रयणीयं नान्यत् ।

तच्चाम्नायतत्त्ववेदिभिर्दिव्यदृष्टिभिर्लोकोपकारपरायणैः प्राचीनैर्मनुयाज्ञवल्क्यादिमहर्षिभिः प्रणीतं नैकविधं वर्वर्ति । तत्र क्वचित्क्वचिदापाततोऽन्योन्यं विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानानामार्षाणां वचसामविरोधविधाव्यवस्थापनायैव निगमागममर्माभिज्ञैरर्वाचीनैरनेकैर्विद्वद्वरैः सत्तर्कोपष्टब्धन्यायोपेता नानानिबन्धाः समुद्भाविता इति नापरोक्षं प्रेक्षावताम् । तेष्वेकायमन्यतमो पण्डितप्रवरमित्रमिश्रसङ्कलितो वीरमित्रोदयाभिधो महान् निबन्धः ।

प्रायेणायं श्लोकसङ्ख्यया लक्षद्वयपरिमितो द्वाविंशतिप्रकाशेषु विभज्य समाप्तिमवापितः ।

ते यथा—

१	परिभाषाप्रकाशः	(मुद्रितः)	५	प्रतिष्ठा	,,	
२	संस्कार	,, ,,	६	राजनीति	,,	(मुद्रितः)
३	आन्हिक	,, ,,	७	व्यवहार	,,	
४	पूजा	,, ,,	८	शुद्धि	,,	

९	श्राद्धप्रकाशः		१६	कर्मविपाक ,,	
१०	तीर्थं ,,	(मुद्रितः)	१७	चिकित्सा ,,	
११	दान ,,		१८	प्रायश्चित्त ,,	
१२	व्रत ,,		१९	प्रकीर्णक ,,	
१३	समय ,,		२०	लक्षण ,,	(मुद्रितः)
१४	ज्यौतिष ,,		२१	भक्ति ,,	
१५	शान्ति ,,		२२	मोक्ष ,,	

एषु चाद्याश्चत्वारः प्रकाशा अनुक्रमेण, राजनीति–तीर्थ–लक्षणप्रकाशा बहुलविद्वज्जनानुरोधवशतो व्युत्क्रमेणेति सप्त प्रकाशा मुद्रयित्वा प्रकाशिताः सन्ति । तथैव प्रकृतोऽयं व्यवहारप्रकाशो मुद्रयितुमुपक्रान्तः ।

तत्र तावत्स्मार्तधर्मस्य साधारणासाधारणत्वाभ्यां पूर्वं द्वैविध्येऽपि असाधारणस्य तस्य वर्णानुबन्धित्वेनाश्रमानुबन्धित्वेनोभयानुबन्धित्वेन गुणानुबन्धित्वेन निमित्तानुबन्धितया च पञ्चविधत्वात्सामस्त्येन षाड्विध्यं पर्यवस्यति । तत्र "ब्राह्मणो नित्यं मद्यं वर्जयेत्" इति वर्णधर्मः, अग्नीन्धनभिक्षाचर्यादिराश्रमधर्मः, "पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य" इत्यादिर्वर्णाश्रमधर्मः, शास्त्रीयाभिषेकादिगुणशालिनो गृहस्थविशेषस्य राज्ञः प्रजापालनादिरूपो गुणधर्मः, विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तप्रायश्चित्तात्मको निमित्तधर्मः, अहिंसासत्यक्षमाद्यात्मकः साधारणो धर्मः । एतच्च परिभाषाप्रकाशे नानावचनोपन्यासेन सम्यग्विवेचितमस्ति । अस्मिंश्च व्यवहारप्रकाशे प्रजापरिपालनात्मकगुणधर्म एव सुविवेचितोऽस्ति । प्रजापरिपालनस्य दुष्टनिग्रहमदुष्टानुग्रहं च विनाऽसम्भवात् दुष्टादुष्टत्वयोश्च व्यवहारदर्शनमन्तरेण दुर्निरूपत्वात् प्रजापालनाधिकर्तुर्व्यवहारदर्शनमावश्यकमिति 'व्यवहारान् स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम्' इत्यादिना याज्ञवल्क्यादिभिः प्रतिपादितम् । तद्घटकव्यवहारत्वं तु ऋणादानादिलौकिकार्थविषयककथात्वमेव । कथात्वस्य शास्त्रीयपदार्थविषयकत्वेन तदभावाच्च व्यवहारस्य कथापदव्यपदेश्यता । यथा वैदिकार्थविषयककथासामधिकरणादिव्यपदेशस्तथात्र व्यवहारव्यपदेशः ।

अत्र च परिभाषापरिष्कार–प्रमाणनिरूपण–विवादपदनिर्देश प्रकीर्णकाख्यानि चत्वारि प्रकरणानि ।

तत्र प्रथमे प्रकरणे व्यवहारलक्षणं, सलक्षणास्तद्भेदाः, सामान्यविशेषाभ्यां परिभाषाया निरूपणं, धर्माधिकरणेक्षणं, व्यवहारदर्शनविधिविवेचनम्, प्राड्विवाकादिस्वरूपनिरूपणम्, आदेयानादेयव्यवहारविवेचनम्, प्रत्यभियोगनिरूपणं, निन्हवादिविवेचनम् इत्यादयो विषयाः । द्वितीये साक्ष्यादिलक्षणं, साक्षिप्रश्नविधिस्तद्द्वैधे निर्णयः, लिखितस्वरूपं तद्भेदाः, भुक्तिः, लौकिकप्रमाणाभावे दिव्यप्रमाणानि तेषां भेदाः स्वरूपाणि चेत्यादयः । तृतीये ऋणादानादीन्यष्टादश पदानि तद्भेदाश्चेत्यादयः । चतुर्थे पूर्वप्रकरणोपयोगिनः पूर्वमनुक्ताः सुनिरूपिताः सन्ति ।

ग्रन्थकर्तुः परिचयस्तु ग्रन्थकर्त्रा स्वयमेव परिभाषाप्रकाशे प्रकाशान्तरेषु चोपोद्घातप्रसङ्गेऽनेकैः पद्यैर्निजवंशावलीं वर्णयता प्रकटीकृत एवास्तीति तदनुरोधेन किञ्चिदुच्यते । तत्र तावत्परिभाषाप्रकाशोपोद्घाते—

गोपाचलस्थधरणीसुरवंशपद्म-
चण्डांशुराविरभवद्द्विजजातिबन्धुः ।

श्रीनन्दनन्दनपदद्वयचित्तवृत्तिः
श्रीहंसपण्डित इति प्रथमानकीर्तिः ॥ (२८)
यो दूरवारकुलभूरनुभूतसौख्यः
श्रीहंसपण्डित इति प्रथितः पृथिव्याम् ।
आसीद्विवेकचतुरश्चतुरः समग्रान्
वेदानधीत्य कृतकर्मकलाकलापः ॥ (२९)
यज्ञादिकर्मकरणाय किलावतीर्णः
पूर्णः श्रिया निजकुलाभरणायमानः ।
मिश्रः परः परशुराम इति द्विजेन्द्र—
स्तस्याभवत्स तनयो विनयोदितश्रीः ॥ (३०)
यो दर्भाग्रसमानबुद्धिविभवः प्रख्यातकीर्तिर्गुणैः
श्रौतस्मार्तसमस्तकर्मकुशलाचण्डीश्वराख्याद्गुरोः ।
अध्यायान्तमधीत्य शास्त्रमखिलं मीमांसया मांसलः
शश्वत्खण्डितखण्डनः समभवत्सङ्ख्यावतामग्रणीः ॥ (३१)
पुत्रस्तस्य विभाति सद्गुणनिधिर्दानाम्बुसृष्टाम्बुधि-
र्धीरः श्रीयुतमित्रमिश्रसुकृती कल्याणकल्पद्रुमः ।
कीर्तीर्दिक्षु विदिक्षु यस्य रजनीजानिप्रभाभास्वरा
गायन्ति द्विजदारका हिमहरक्षीराब्धिशुभ्रा भुवि ॥ (३२)
तेनानेकनिबन्धसिन्धुमनिशं निर्मथ्य बुद्ध्या पुन-
र्वेदान्साङ्गपदक्रमोपनिषदान् श्रुत्वावधार्यापि च ।
धर्मार्थादिपुमर्थनिर्णयपरः श्रीवीरसिंहाज्ञया
ग्रन्थोऽयं रचितः परोपकृतये *श्रीवीरमित्रोदयः* ॥ (३६)

राजनीतिप्रकाशोपोद्घाते—

श्रीगोपाचलमौलिमण्डनमणिः श्रीदूरवारान्वये
श्रीहंसोदयहंसपण्डित इतिख्यातो द्विजाधीश्वरः ।
यं लक्ष्मीश्च सरस्वती च विगतद्वन्द्वं चिरं भेजतु-
र्भोक्तारं रभसात्समानमुभयोः साम्राज्यमाढ्यं गुणैः ॥ (४०)

इत्यादिभिरयं पण्डितप्रकाण्डो मित्रमिश्रो गोपाचल—(ग्वालियर) निवासी दूरवारकुलजनिः पञ्चगौडान्तःपाति सनाढ्याभिधब्राह्मणजातीय आसीत्। अस्य पितामहः श्रीमान् हंसपण्डित आसीत्, पिता च परशुराममिश्रो यज्ञादिकर्मनिरतः काशीनिवासिश्रौतस्मार्तक्रियाकलापनिपुणाच्चण्डीश्वरपण्डितादधिगतविद्य इति सिद्ध्यति । गोत्रं चास्य शाण्डिल्याख्यमासीदित्यानन्दकन्दचम्पूभूमिकाकारेण प्रतिपादितमस्ति । प्रमाणत्वेन च धर्मय्यदीक्षितकृतायामद्वैतविद्यातिलकदर्पणाख्यायां टीकायां स्थितम्—

अस्ति प्रशस्तचरितो भुवि मित्रमिश्रः
शाण्डिल्यगोत्रकलशाम्बुधिलब्धजन्मा ।
पुंसः परस्य हृदयङ्गमकौस्तुभोऽसौ
सर्वासु दिक्षु विततोर्जितकीर्तिराशिः ॥

इति पद्यं समुल्लिखितमस्ति ।

आनन्दकन्दचम्पूसमाप्तौ च मित्रमिश्रेण स्वस्य त्रयो भ्रातरो द्वौ ज्यायांसावेकश्च कनिष्ठः स्वसा चैकेत्युक्तम् । तत्र मुख्यो वीरेश्वरस्तदनुजन्मा चक्रपाणिरिति, कनीयान् योगादित्यनामा, स्वसा च सुनीतिनाम्नीति । तथा च मित्रमिश्रस्य वंशावली—

(ग्वालियरनिवासी शाण्डिल्यगोत्रः)

(दूरवारकुलसमुत्पन्नः सनाढ्यब्राह्मणः)

श्रीहंसमिश्रः

|

परशुराममिश्रः

|

वीरेश्वरः, चक्रपाणिः, मित्रमिश्रः, योगादित्यः, सुनीतिः, [कन्या]

इति सिद्ध्यति ।

उपरिसमुद्धृत-'तेनानेकनिबन्धसिन्धु-'मितिपद्येन श्रीवीरसिंहमहाराजाज्ञयायं महान् निबन्धो व्यरचीत्युक्तेर्बुन्देलाधिराजो वीरसिंहो मित्रमिश्रस्याश्रयप्रभुरासीदिति व्यक्तीभवति । अत एव मित्रमिश्रेण स्वकृतिषु तत्र तत्रोपोद्घाते स महाराजो बहुशः स्तवनकर्मीकृतोऽस्ति ।

यथा परिभाषाप्रकाशे--

अस्ति स्वस्तिलकायमानकरकानीहारहारप्रभा-
प्रादुर्भावपराभवव्यसननिर्भिलिम्पन् यशोभिर्दिवम् ।
मुष्णन् वैरिमहांसि विज्ञजनतां पुष्णन् समं बन्धुभि-
र्दिग्विख्यातबुंदेलवंशतिलकः श्रीवीरसिंहो नृपः ॥ (१५)

कस्तावद्बलिकर्णभार्गवमहादानप्रमाणस्तवः
कश्चासौ कुरुपाण्डुपाण्डुरयशःप्रस्तावनाविस्तरः ।
यावद्वर्षति वीरसिंहनृपतिर्वृष्टीरिमाः काञ्चनी-
र्वारां प्रावृषि तावदञ्जनरुचिर्धारा न धाराधरः ॥ (१६)

इत्यादिभिः, प्रकाशान्तरेषु च--

अन्तर्गम्भीरतान्धूकृतसलिलनिधिर्लालिताशेषबन्धु-
र्बुन्देलानन्दसिन्धुः सुललितललनालोचनेन्दीवरेन्दुः ।
भ्रूभङ्गीलेशभङ्गीकृतरिपुनिवहो नृत्यसङ्गीतरङ्गी
सन्मातङ्गी तुरङ्गी धरणीपतिरभूद्वीरसिंहो नृसिंहः ॥

अमुष्य प्रस्थाने सति सपदि नानेभनिवहै-
रिहैकोऽपि द्वेषी न खलु रणरोषी समजनि ।
परं तस्थौ दुस्थो गहनकुहरस्थोऽपि भयतः
क्षिपन्नुच्चैर्दिक्षु भ्रमितचकितं चक्षुरभितः ॥

दानैरर्थिनमर्थनाविरहिणं प्रत्यर्थिनं च क्षणात्
कुर्वाणे सति वीरसिंहनिखिलक्ष्मामण्डलाखण्डले ।
कामं चेतसि कामधेनुरतनोत्कल्पद्रुमः कल्पितं
मोघीभूतजनिः समाश्रितखनिश्चिन्तां च चिन्तामणिः ॥

इत्यादिभिश्च श्रीवीरसिंहमहीपतेर्वदान्यताधर्माभिमानिताशौर्यादयो गुणा लोकोत्तरा

आसन्निति प्रतीयते । अस्य च राजधानी 'ओडछा' नाम्नी नगर्यपि अमरपुरीव परममनोहरासीदिति मित्रमिश्रेण तत्र तत्र स्वकीयग्रन्थोपोद्घाते विशेषतः स्वकृत आनन्दकन्दचम्पू-नामके चम्पूकाव्येऽनेकधा वर्णितमस्ति । तत्र आनन्दकन्दचम्पूतो लेशत उद्धृत्य विदुषां मनोविनोदायोपन्यस्यते--

सान्नाय्यैः सन्नयाढ्या सुकृतिभिरतुलैरुज्ज्वला कान्यकुब्जैः
शाकद्वीपीयसारस्वतकृतसुषमा मालवाबद्धमाला ।
पाश्चात्यैर्दाक्षिणात्यैर्मधुमथनपदार्थीभवच्चित्तवित्तै-
रुद्यद्विद्याकवित्वैर्द्विजपतिभिरसावोडछा सम्बभासे ॥
देवैः क्वापि भूदेवैरिव निखिलजनारब्धसेवैः सदैव
क्षत्रैः कुत्रापि चित्रा स्वकृतिषु निपुणैः क्वापि वैश्यैरुपास्या ।
अक्षुद्रैः क्वापि शूद्रैर्विहितसमुदयागाधविद्यासमुद्रै-
र्धन्या सावोडच्छा पूरवति मम चतुर्वर्णसृष्टीरभीष्टाः ॥

इत्यादिभी राजधानीमुपवर्ण्य श्रीवीरसिंहमहाराजेन लक्षत्रयव्ययं कृत्वा मथुरायां स्वद्वारा निर्मापितस्य श्रीभगवतो राधिकारमणस्य मन्दिरनिर्माणेतिवृत्तमुक्तचम्पू-ग्रन्थे पण्डितप्रकाण्डेन श्रीमित्रमिश्रेणेत्थमुपवर्णितम्--

स्वान्तेऽचिन्तयदेकदा परिषदामग्रे समग्रेश्वरो
हृक्चेतःसुलभेऽपि कैटभरिपौ दृग्गोचरेऽपि स्थितम् ।
दीर्घं कंचिदुपायमञ्चिततया हर्तुं तमः सञ्चितं
सर्वेषामपि दुर्लभं च सुलभीकर्तुं तमाद्रान्तरः ॥ १ ॥
चक्रे श्रीयुतमित्रमिश्रसुकृतिद्वारा दुरारोहणं
श्रीनारायणधाम नाम मथुरालङ्कारमोङ्कारवत् ।
क्षीणक्षीरसमुद्रमुद्रविसमालम्बेऽविलम्बे रतो
वैकुण्ठेऽपि विकुण्ठधीरपि निरालम्बो यदालम्बते ॥ २ ॥
यच्छ्रेयोऽवर्धत श्रीभुजभजनवशादस्य गोवर्धनाद्रे-
र्यद्दोर्दण्डेन रुद्धः परमसुखमसावन्वभूत्कैटभारेः ॥
तेनोच्चीभूय भूयः सुखयति सुभगो रंहसा वीरसिंह-
प्रासादच्छद्मनाद्य त्रिभुवनगरिमा बिभ्रदङ्कं तमेषः ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वं मूर्ध्नाभिरुन्धद्गुरुगरिमभृता रोदसी मध्यमेन
क्ष्माधोभागस्य भूम्ना जयति मधुपुरे मन्दिरं कैटभारेः ॥
पूर्याभावात्प्रपूर्य त्रिभुवनमधुना स्थैर्यमाचर्य बिभ्रत्
ब्रह्मैवान्तः समाधौ यश इव विशदं वीरसिंहस्य राज्ञः ॥ ४ ॥
कृत्वाङ्के स्मेरपङ्केरुहनयनमशङ्केन भूमौ फणाग्रे
सप्ताधोलोकभूमा फणिकुलपतिनाऽबोधि कूर्मस्थितेन ॥
दोःस्तम्भे वेश्मदम्भाद्दनुजकुलरिपोर्वीरसिंहस्य शङ्के
न्यस्योर्वीचारमूर्ध्वं पुनरियममुना मीयते सप्तलोकी ॥ ५ ॥
वीरसिंहकृतमिन्दिरापतेः सुन्दराकृति रराज मन्दिरम् ।
केशवे दधदनन्ततुङ्गिमा वीरसिंहनृपतेरिवाशयः ॥ ६ ॥
वीतांहोवीरसिंहोद्घटघटितगुहामन्दिरे कैटभारे-

राभाति स्तम्भकूटं त्रिभुवनभवनस्येव मेरोर्विरोधि ।
यत्तुङ्गोत्सङ्गरिङ्गत्तरमतुलकुलं मत्तपारावताना-
माराच्चारालिमालिङ्गति वियति मुहुः खण्डपिण्डभ्रमेण ॥ ७ ॥
विषादव्यापादी भृशमनवसादीकृतहरि-
प्रसादप्रासादो हिमगिरिविवादोपघटकः ।
बुदेलाभूल्लासक्षितिरमणचूडामणितया
व्यधत्त व्याधानामपि च परमब्रह्म सुलभम् ॥ ८ ॥
तदायामं कामं त्रिजगदभिरामं सुमनसां
तदुच्चैर्भावं कः कथयितुमशङ्कः प्रभवतु ।
यदङ्के पर्यङ्केऽजनि शशभृदङ्केन तुलितः
स यो विश्वातङ्कत्रिपदपदरङ्कत्रिभुवनः ॥ ९ ॥
विकुण्ठं वैकुण्ठं जलधिमपि कुर्वञ्जलधियम्
प्रसीदन् प्रासादं भजति भजनीयो दिविषदाम् ।
तदानन्दास्यन्दः स्वयमपि सदानन्दलहरी-
षु वन्दे बुन्देलाकुलजलधिवेलार्जिततपः ॥ १० ॥

इत्यादिभिः—

इन्दिरेन्द्रमधिगत्य सुन्दरे वीरसिंहकृतुङ्गमन्दिरे ।
छत्रयन्नुदयते फणीश्वरः स्वां फणां ध्वजटी न सारुणा ॥ २१ ॥
प्रासादोद्यत्तुषाराचलमतिरचलन्मण्डलं चण्डभानो-
स्तं दृष्ट्वा द्रष्टुकामः फणिपतिरुदगान्नाम वैकुण्ठधाम ।
वैकुण्ठं सन्दधानो रजनिमणिरसौ तन्मणिर्मध्यरात्रौ
वातव्याधूतपूतध्वजपटममरा वर्णयन्त्येवमेव ॥ २२ ॥
यः सौन्दर्यमये मुकुन्दनिलये दत्ते क्षणं वीक्षणं
स्थाणुर्वा पुरुषोऽथवेति वलते तस्मिन् सतां संशयः ।
नाश्चर्यं तदपि प्रतीहि यदसावाश्चर्यभूमा मुने !
पाषाणप्रतिमामिषोढजडिमा तस्मिन् रमावल्लभः ॥ २३ ॥
भूयिष्ठानि पदानि कैटभभिदः प्रेष्ठानि भूमण्डले
तत्रासौ मथुरा नितान्तमधुरा तत्रापि तन्मन्दिरम् ।
तत्किं नारद ! वेदयामि विदितं ते भावि सर्वं पुरो
बुन्देलापतिचेतसीव मुरजित्तत्रैव चित्रायते ॥ २४ ॥

इत्यन्तैः पद्यकदम्बकैः । एभिश्च मन्दिरस्यालौकिकशोभाशालित्वं व्यक्तमवगम्यते । परं चेखिद्यते मानसं यदीदृशं दर्शनीयतमं भारतीयशिल्पिकौशलसर्वस्वभूतं श्रीभगवतोऽपरं वैकुण्ठसदनभूतं श्रीवीरसिंहमहाराजस्य धार्मिकतामूलकभगवद्भक्तिपरायणताया आदर्शतां गतं तन्मन्दिरमस्माकं भारतीयानां दौर्भाग्यात्साक्षात्सपरिवारेण कलिनेवावतीर्णेन औरङ्गजेबनामकेन यवनसम्राजा विनिपात्य १६६१ खिस्ताब्दे तत्स्थाने "जुम्मामसजिद" इत्यभिधानं भवनं निर्माप्य कथामात्रावशेषतां नीतम् । आनन्दकन्दचम्पूग्रन्थस्य मुद्रितत्वाद्विस्तृतमन्दिरवर्णनदिदृक्षाकौतुकस्य तत एव पूरयितुं शक्यत्वाद्विस्तृततद्वर्णनसन्निवेशनेऽत्र समुदासितम् ।

श्रीकाशीराजवंशप्रबलजलनिधेर्मेदिनीमल्लनामा
पूर्णः पीयूषरश्मेः समजनि जनतानन्दसन्दोहसिन्धुः ।
बन्धुर्दीनद्विजानां तदनु च समभूदूर्जितैरर्जुनाभो
गर्जत्प्रत्यर्थिसैन्यप्रमथननिपुणैरर्जुनो भूमिपालः ॥

इत्यादिभिर्द्वाविंशतिपद्यैः परिभाषाप्रकाशोपोद्घाते श्रीमित्रमिश्रेण बुंदेलाधिपतीनां वंशक्रम इत्थमुपदर्शितः—

मेदिनीमल्लः (काशीराजवंश्यः)
|
अर्जुनः
|
मलखानः
|
प्रतापरुद्रः (ओडछाप्रतिष्ठापकः)
|
मधुकरशाहः
|
वीरसिंहदेवः (श्रीमित्रमिश्रस्याश्रयप्रभुः)
|
जुहारसिंहः
|
श्रीविक्रमादित्यदेवः
|
नरसिंहदेवः

वीरसिंहमहाराजस्य राज्यसमयः १६०५ आरभ्य १६२७ खिस्ताब्दं यावत् (इम्पीरियल् गजेटियर् एडिसन् वा० १९ पृ० २४३) स एव समयो मित्रमिश्रस्यापि । आनन्दकन्दचम्पूसमाप्तौ तन्निर्माणसमयो ग्रन्थकर्त्रा इत्थमुपन्यस्तः—

प्राप्य श्रीमित्रमिश्रोऽयमतमिश्रत्रयोदशीम् ।
अतुलां स तुलां सूरे गते चम्पूमपूरयत् ॥
मीनारोहिणि रोहिणीसहचरे कृत्वान्तिमे रेवतीं
याते चण्डमरीचिमालिनि तुलां वारे च वाचस्पतेः ।
शाके साष्टगजर्तुभूपरिमिते ह्यानन्दकन्दाभिधां
चम्पूं पूरितवान्सितस्मरतिथौ श्रीमित्रमिश्रः कृती ॥

एतेन १६८८ शके तुलास्थे सूर्ये कृष्णपक्षत्रयोदश्यां गुरुवासरेऽस्य ग्रन्थस्य पूर्णं सञ्जातमिति सिद्धम् । अत्र शकपदं विक्रमाब्दस्यैवोपलक्षकमिति प्रतिभाति । अकब्बरपुत्रजहांगीरसमय एव मित्रमिश्रस्य समय इति तु वीरसिंहमहाराजाश्रयणेन सिद्धमेव । तदनुरोधवशात् पूर्वोक्तशकस्य वैक्रमत्वमभ्युपेयमेव ।

वीरसिंहमहाराजस्य पुत्रपौत्रादेर्जुहारसिंहप्रभृतेरपि परिभाषप्रकाशीयोपोद्घाते वर्णनदर्शनात् विचार्यमाणे सोऽयं मित्रमिश्रो न केवलमुक्तमहाराजसमय एवासीत् किन्तु तत्पुत्रपौत्रादिराज्यकालेऽपि समुपस्थित आसीदिति वाढं प्रतीयते ।

एवं च ईशवीयसप्तदशशताब्द्या उत्तरार्धभागेऽस्यावस्थिरिति निर्विवादम् ।

मित्रमिश्रप्रणीतत्वेन प्रसिद्धेषु ग्रन्थेष्वद्ययावत्परिज्ञाता ग्रन्थास्त्विमे —

१ याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका (वीरमित्रोदयाख्या । चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रकाशिता)

२ वीरमित्रोदयः (गणितग्रन्थः) अमुद्रितः काशिकराजकीयसरस्वतोभवनस्थः)
३ आनन्दकन्दचम्पूः (काशिकराजकीयसरस्वतीभवनात्प्रकाशिता)
४ वीरमित्रोदयः (द्वाविंशतिप्रकाशात्मको महान् धर्मशास्त्रनिबन्धः)

तत्र वीरमित्रोदयाभिधायां याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायाः प्रारम्भभागे—

उत्तंसस्तीरभुक्तेरखिलबुधगुरुः श्रीसदानन्दधीमान्
श्रीभाजो मित्रमिश्राज्जगदुपकृतये बिभ्रदादेशदीपम् ।
ज्ञातानां दैन्यदोषापहमकलिभयं याज्ञवल्क्योक्तिकोशात्
दृष्ट्वा स्मृत्यर्थसारं समचिनुत यशोधर्मलक्ष्मीविहारम् ॥

इति पद्यदर्शनेन मैथिलसदानन्दविदुषा निर्माय तन्नाम्ना प्रख्यापिता याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकेति व्यक्तीभवति । तथा वीरमित्रोदयाख्यगणितग्रन्थारम्भे—

दैवज्ञरामेण कृते वीरमित्रोदयाभिधे ।
तद्व्याख्याने शिवकृते स्पष्टं खेटप्रसाधनम् ॥

इति लेखदर्शनात स ग्रन्थोऽपि दैवज्ञरामेण प्रणीय मित्रमिश्रनाम्ना विख्यापित इति दृढीभवति । एवं च महाकायः प्रकृतोऽयं वीरमित्रोदयाख्यो निबन्धोऽपि नानाविधविषयेषु लोकातिशायिचतुरस्रपाण्डित्यशालिनाऽपि सततं राजपरिचर्याचरणपरतया स्वयं निर्मातुमपारयता मित्रमिश्रेण पण्डितप्रकाण्डान्तरैर्विनिर्माप्य स्वनाम्ना प्रसिद्धिमवापितः स्यादिति भवति सम्भावनास्पदम् । परं सामस्त्येनास्य निर्माणावसरालाभेऽपि कतिपयस्यांशस्य स्वयं निर्माणसम्भवात् उपरितनलेखवत् स्पष्टतरप्रमाणान्तरानुपलब्धि यावन्नात्र विषये निश्चप्रचतया वक्तुं सुशकम् ।

तदित्थं ग्रन्थकर्तृविषये यथावदुपलब्धमैतिह्यं तदिह प्राज्ञानां समक्षमुपक्षिप्तम् । विद्वद्भिरादृतस्य सर्वाङ्गपूर्णस्यास्य निबन्धस्य गौरवविषये न वक्तव्यशेषः । प्रकृतस्यास्मदीयव्यवहारप्रकाशस्य विषये तु विद्वदनुभवसाक्षिक्या याज्ञवल्क्यस्मृतेर्विज्ञानेश्वरीयमिताक्षरायास्तत्रतत्रत्याया विषमतायाः समुत्सारणे साधुतत्तात्पर्यप्रकटने चानितरसाधारण्यमित्येव पर्याप्तम् । अस्यां भूमिकायां भूयान् विषयो वीरमित्रोदयाख्यटीकासहितयाज्ञवल्क्यस्मृतेरानन्दकन्दचम्प्वाश्च भूमिकासाहाय्येन सन्निवेशित इति तत्कर्तारौ खिस्ते इयुपाह्वश्रीनारायणशास्त्रि-साहित्याचार्यश्रीनन्दकिशोरशास्त्रिणौ भूयोधन्यवादार्हौ ।

सोऽयं व्यवहारप्रकाशः पूर्वं कलिकातायां मुद्रितोऽप्यशुद्धिबहुलतया स्थले स्थले त्रुटित तया च ग्रन्थार्थपरिज्ञाने विदुषां महदसामञ्जस्यमावहत् । तत्परिजीहीर्षया संस्कृत्य पुनरमुं मुमुद्रयिषता प्राचीनार्वाचीननिबन्धजातप्रकाशनबद्धपरिकरेण श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहाशयेनैतत्संशोधनाय सादरमभ्यर्थितेन मया मुद्रितपुस्तकमाधारीकृत्य काशीस्थराजकीयपुस्तकालयस्थितं लिखितं शुद्धप्रायमपरपुस्तकं समानाय्य तदाश्रयेण शोधनकार्यं समपादि, समयोजि च विस्तृतविषयानुक्रमणिकादिना ।

तदेवं सपरिश्रमं सावधानं च कृतसंशोधनेऽप्यत्र मादृशजनमतिमान्द्यसुलभा अक्षरयोजकादिजाश्च त्रुटीरुपेक्ष्य कलहंसप्रकृतयो गुणैकपक्षपातिनो विपश्चिदपश्चिमाः समनुभवन्तु धर्मशास्त्रीयव्यवहारकाण्डविषयकचातुरीरसम् । प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सकलशङ्करो भगवान् शङ्कर इत्याशास्ते—

सं० १९८९ चैत्रशुक्लपक्षे ३ तिथौ शनिवासरे वाराणस्याम् ।	विदुषां विधेयो नेपालाभिजनः **श्रीविष्णुप्रसाद भण्डारी ।**

वीरमित्रोदये-व्यवहारप्रकाशस्थ-

विषयाणां सूची ।

इति परिभाषापरिष्काराख्यं प्रथमं प्रकरणम् ।

अथ प्रमाणनिरूपणप्रकरणम् ।

इति संविद्व्यतिक्रमाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।

अथ क्रीतानुशयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ३३८ २५

इति क्रीतानुशयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।

इति सीमाविवादाख्यव्यवहारपदनिरूपणम्।

इति दण्डपारुष्याख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।

इति व्यवहारपदनिर्देशापराख्यं प्रमेयनिरूपणाख्यं तृतीयं प्रकरणम्।

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम्।

इति प्रकीर्णकाख्यं चतुर्थं प्रकरणम्।

इति वीरमित्रोदये व्यवहारप्रकाशस्थविषयाणां सूची समाप्ता।

प्रणप्तुः(१)प्रभृत्यधस्तनपुरुषास्त्रय एकपिण्डभोक्तृत्वाभावाद्विभक्तदायादाः सकुल्या इत्याचक्षते मुनयः। कुलमात्रसम्बन्धात्। इदं सपिण्डत्वं सकुल्यत्वं च दायग्रहणापयोगित्वेनोक्तम्। तत्प्रकरणपाठात्। आशौचविवाहाद्यर्थं तु पिण्डलेपभुजामपि। (२)

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्॥

इति स्मरणात्।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। (मनु०अ० ५श्लो०६०)

इति च—

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा। (अ०१ श्लो०५३)

इति योगीश्वरवाक्यैकवाक्यतया सप्तमे पुरुषे स्थित्वाऽष्टमे विनिवर्त्तत इति व्याख्येयम्। तेन यथा "अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषं विज्ञायत" इत्याशौचप्रकरणपाठनं तन्मात्रोपयोगि त्रिपुरुष सापिड्य, तथेदं विभागमात्रोपयोगीति ध्येयम्। कात्यायनस्तु स्पष्टमेव पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां धनग्रहणमाह—

अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्थभागिनम्।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात्॥
लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात्।
स एवांशस्तु पूर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत्॥
लभेत तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत्। इति।

प्रपौत्रानन्तरमुक्तो यः प्रणप्तृप्रभृत्यनधिकारः स सपिण्डत्वेन ध्येयः। सकुल्यत्वेन त्वस्त्येव यथाप्रत्यासत्ति। "भ्रातॄणामेकजातानाम्" इत्यादि तु दायातिरिक्तश्राद्धादिपुत्रकार्य्यकारित्वपरं भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसम्भवे नान्यः पुत्रीकरणीय इति नियमार्थम्। अन्यथा भ्रातृपुत्रस्य भ्रात्रनन्तरमभिधानमपुत्ररिक्थहार्य्यभिधायके वाक्ये क्रमपरं न सङ्गच्छेत। पुत्रादीनां त्रयाणां पित्रादित्रिकमहोपकारकारित्वात् पुत्रादिभिर्गृहीतं धन स्वामिन एवोपकारकमुपकारप्रत्यासत्त्या तदीययमेव। उपकारप्रत्यासत्तिश्चाभ्यर्हिता।

यथाह—(मनु० अ० ९, श्लो० १०६)

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्माल्लब्धुमर्हति॥

---

(१) प्रतिप्रणप्तुः=प्रपौत्रपुत्रात्।

(२) तद्दत्तपिण्डलेपभोक्तृत्वेन सपिण्डत्वमिति शेषः।

तस्मादिति हेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासाद्दायभागप्रकरणे धनस्वाम्युपकारकत्वातिशयो यत्र स्थितस्य तद्धनस्य भवति स एव तद्धनग्राहीति प्रत्यासत्तिरौत्सर्गिक्यप्यर्हिता चेति सूचितम् । पुत्रादीनां महोपकारकत्वं चानेकश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धम । तत्र श्रुतिर्हरिश्चन्द्रोपाख्याने बह्वृचब्राह्मणे--

ये त्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति येच न ।
किंस्वित्पुत्रेण विन्देत तन्ममाचक्ष्व नारद ! ॥

इति गाथया हरिश्चन्द्रेण पृष्टो नारदो दशभिर्गाथाभिः पुत्रमाहात्म्यपराभिः प्रबोधितवानित्युक्तम् ।

स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच

ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं स गच्छति ।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥

इत्यादिना । स्मृतयश्च—

मनुविष्णू—(मनु० अ० ९ श्लो० १३)

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

शङ्खलिखितौ—

पितॄणामनृणो जीवन्दृष्ट्वा पुत्रमुखं पिता ।
स्वर्गी स तेन जातेन तस्मिन् संन्यस्य तदृणम् ॥
अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्चैव सदक्षिणाः ।
ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥

मनु-लिखित-वशिष्ठ-हारीताः—(मनु० अ० ९ श्लो० १३७)

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ (१)

याज्ञवल्क्यः—(अ० १ श्लो० ७८)

(२)लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।
यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ इति ।

पुराणादिषु तूपाख्यानानि पुत्रादिप्रशंसाशंसीनि बहूनि । तस्मात् प्रपौत्रपर्यन्ताभावे विभक्तासंसृष्टिपतिरिक्थहारिणी पत्नीति सिद्धम् ।

अत्र जीमूतवाहनः । बृहस्पतिविरोधान्नेयं व्यवस्था । यदाह-(अध्या०११)

विभक्ता भ्रातरो ये च सम्प्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

---

(१) ब्रध्नस्य=सूर्यस्य । (२) लोके आनन्त्यं वंशस्याविच्छेद इत्यर्थः ।

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥
यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन ।
न लुप्यते तस्य भागः सोदर्य्यस्य विधीयते ॥
या तस्य भगिनी सा तु ततोऽशं लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्म्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥
संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्य्यादिना धनम् ।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः शेषाः समांशिनः ॥ इति ।

अत्रोपक्रमोपसंहारयोः संसृष्टत्वकीर्त्तनात् तत्सन्दंशपतितं "न लुप्यते तस्य भागः सोदर्य्यस्य विधीयते" इति वचनं संसृष्टिविषयमवश्यं वाच्यम्। तत्र च "अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च" इत्यभिधानात्पुत्रदुहितृपत्नीपितॄणामभावे संसृष्टसोदराधिकारः प्रतीयते इति कथमस्य पत्नीबाधकत्वम् ।

किञ्च "न लुप्यते" इति संसृष्टाविभक्तभ्रात्रन्तरीयद्रव्यस्य मिश्रीभूतस्य (१)लोपाशङ्कायामुपपद्यते । विभक्तासंसृष्टधने तु विभक्ते(२)का लोपशङ्का । तस्मात्संसृष्टविषयत्वमेवामीषां लिङ्गादपि ।

किञ्च। पत्नीतः पूर्वं भ्रात्रधिकारबोधकशङ्खादिवचनानां संसृष्टाविभक्तविषयत्वं विस्पष्टवचनान्तरान्न्यायाद्वा प्रबलादुच्यते? नाद्यः, विस्पष्टविशेषवचनाभावात्। "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी" इत्यादि वक्ष्यमाणवचनं तु भ्रात्रधिकारावसरे विशेषकथनं नामुमर्थमवगमयति(३)। बृहस्पतिवचनं तु पुत्रादिपितृपर्य्यन्ताभावे संसृष्टसोदराधिकारबोधकं प्रत्युतासंसृष्टविषयकतामेवावगमयति। न द्वितीयः। न्यायो ह्ययं वाच्यः। अविभागसंसर्गयोर्यदेकस्य धनं तदेवापरस्यापीति मृतस्य तत्र स्वत्वेऽपगतेऽपि जीवतस्तत्स्वत्वात्तद्गामिता युक्ता न स्वाम्यन्तरकल्पनेति। न चासौ युक्तः। अविभागसंसर्गवतामप्यविज्ञातैकदेशाव्यवस्थितिप्रतिनियताश्रयमेव स्वत्वं न त्वेकैकत्र सर्वेषां नापि समग्रे। अनेकस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनाप्रसङ्गात् ।

किञ्च "पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं" इत्यादिप्राग्लिखितगौतमादिवचनेभ्यः पत्न्याः परिणयादुत्पन्नं पतिधने स्वत्वमविभक्तसंसृष्टभर्त्तृमरणे

---

(१) लोपोऽविभाज्यत्वम् ।

(२) विभक्ते विभक्तत्वप्रतीतावित्यर्थः । क्वचित् विभक्तत्वप्रतीतौ इत्येव पाठः ।

(३) समानसम्बन्धिनां मध्ये संसर्गनिबन्धनाधिकारबोधकस्योक्तवचनस्य भ्रात्रधिकारमात्रबोधनपरत्वं नोपपद्यते। अन्यथा पुत्रसत्वेऽपि संसृष्टभ्रात्रधिकारप्रसङ्गादिति भावः ।

नश्यत्यन्यत्र च न नश्यतीति कल्पनायां प्रमाणाभावः । (यथा) पुत्रादिषु सत्सु तदधिकारशास्त्रबलादेव पत्नीस्वत्वनाशः कल्प्यते। (तथा) अत्रापि संसृष्ट्यविभक्तभ्रात्रधिकारशास्त्रात्तन्नाशः कल्प्यत इति चेत्, न। अन्यस्य तादृशशास्त्रस्यादर्शनात्। अस्य त्वेतद्गोचरताया अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादसिद्धेः। सिद्धे हि संसृष्टाविभक्तभर्तृमरणेन पत्नीस्वामित्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य तद्विषयकत्वम्, सिद्धे च तस्मिन् पत्नीस्वत्वनाशकल्पनेति। अत एव योगीश्वरविष्ण्वादिवचने पुत्रराहित्यमेवापात्तं न तु विभक्तत्वासंसृष्टत्वे। विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनां च वक्ष्यमाणत्वात् अर्थादुपात्ते एवेति चेत्, तर्हि, मुख्यगौणपुत्रेषु रिक्थग्राहितयोक्तेषु तदितरविषयत्वमप्यर्थात्सिद्धमितीयपुत्रत्वमपि नोपादेयम्। अपुत्रस्यैत एवानेनैव क्रमेणेति नियमार्थतया तत्सार्थकत्वमन्ययोरपि तुल्यम्। विभागोक्तपर्य्यवसानं तु न जातमेव। संसृष्टिवचनं भ्रात्रधिकारावसरे विधानार्थं न पत्न्याद्यपवादार्थमित्युक्तमेव।

किञ्च। शङ्खलिखितादिवचनानामविभक्तसंसृष्टभ्रातृपरत्वे तादृशस्यापुत्रस्य धनं तद्विधभ्रातृगामि तदभावे पितरौ हरेतामित्यस्य कोऽर्थः? किं विभक्तासंसृष्टौ पितरौ गृह्णीयाताम्, उताविभक्तासंसृष्टाविति। तत्र न प्रथमः कल्पः। (१)तादृशयोः पित्रोः पत्नीबाध्यत्वात्कथं भ्रात्रभावे पत्नीतः पूर्वं तयोरधिकारबोधः। नापि द्वितीयः। (२ अविभक्तसंसृष्टपितृग्राह्यत्वे सर्वेषामविवादाद्वचनवैयर्थ्यात्।

अपि च। यथा पित्रा भ्रात्रा च विभक्तासंसृष्टधने शरीरदातृतया "आत्मा वै जायते पुत्रः" इत्येकत्वश्रुतेर्द्धनदेहयोश्च पौत्रयोः पितुः प्रभुत्वात्तत्पितृदेयपितामहप्रपितामहपिण्डद्वये च सपिण्डनेन मृतस्य पुत्रस्य भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्राणां पार्वणपिण्डदानाभावाद्भ्रातृभ्यः पूर्वं पित्रोरधिकारस्तथेतरत्रापि(३) युक्तः। अविभागसंसर्गयोरविशेषाद्वा तुल्याधिकारो युक्तो न तु भ्रात्रभावे पितुरिति।

किञ्च। पित्रोरविभक्तसंसृष्टत्वविशेषणमनुपपन्नं मात्रा सह विभागाभावेनाविभक्ताविशेषणानर्थक्यात्। (४)अत एव संसर्गाभावोऽपि। विभागपूर्वकत्वात्तस्य। यथाह—

---

(१) तादृशयोः=विभक्तासंसृष्टयोरित्यर्थः।

(२) अत्र अविभक्तसंसृष्टभ्रातृसद्भावेऽपि इत्यधिकं मुद्रितजीमूतवाहनेऽस्ति।

(३) संसृष्टाविभक्तधनेऽपीत्यर्थः।

(४) विभागविरहादेवेत्यर्थः।

बृहस्पतिः,

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः।
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते ॥ इति।

एतेन येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्याणां पितृपितामहार्जितद्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति त एव विभक्ताः सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्वविभागध्वंसेन यत्तव धनं तन्मम यच्च मम तत्तवेत्याभिन्नतयैकपाकेन पूर्ववदेकगृहितया स्थिताः संसृज्यन्ते। न पुनरनेवम्भूता द्रव्यसंसर्गमात्रेण। वणिजामपि सम्भूयसमुत्थाने संसृष्टत्वव्यवहारापत्तेः। प्रीतिपूर्वोक्ताभिसन्धिरहितानां सौकर्यादिवशाद् द्रव्यमिश्रणेन व्यवहारादि कुर्वतां भ्रात्रादीनामप्यत एव न संसृष्टिव्यवहारः। तस्मान्मातृगतो भ्रातृसद्भावाधिकारविरोधो दुःसमाधः। अतः प्रपौत्रपर्य्यन्ताभाव एवाविशेषणापुत्रप्रमीतभर्त्तृधने समस्तेऽधिकारिणी पत्नीत्येव रमणीयम्। न त्वश्रुतासंसृष्टविभक्तगोत्ररत्वकल्पना। जितेन्द्रियादयोऽप्येवमाहुः। प्रपौत्रपर्य्यन्ताभावे तस्या अपि भर्त्तुः श्राद्धादिनोपकारकत्वातिशयात्। "पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं हरेत च" इति मनुवचनादिभ्यः।

व्यासोऽपि—

मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता।
स्नाता प्रतिदिनं भक्त्या भर्त्रे दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥
कुर्य्याच्चानुदिनं भक्त्या देवतातिथिपूजनम्।
विष्णोराराधनं चैव कुर्य्यान्नित्यमनुव्रता ॥
दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्यविवृद्धये।
उपवासांश्च विविधान् कुर्य्याच्छास्त्रोदितान् शुभान् ॥
लोकान्तरस्थं भर्त्तारमात्मानं च वरानने !।
तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा ॥ इत्यादि।

तस्मात्पत्न्या अपि पतिनरकनिस्तारकत्वाद्धनहीनतया वाऽकार्य्यं कुर्वती स्वीयापुण्येनार्द्धशरीरसंस्तवात् "पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्य्या सुरां पिबेत्" इत्यादिलिङ्गदर्शनात्पतिमपि पातयेदिति तया गृहीतं स्वाम्यर्थमेव तद्धनं भवतीति सर्वेभ्योऽन्येभ्यः पूर्वं पत्न्या एव पतिधनग्रहणं युक्तम्। शङ्खादिवचने तु व्यवहितयोजना कार्य्या। अपुत्रस्य=पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्य स्वर्य्यातस्य धनं ज्येष्ठा प्रशस्यतमा पत्नी लभते। तदभावे दुहितृदौहित्रयोश्चाभावे पितरौ लभेयातां तदभावे भ्रातृगामीति। तदभाव इति मध्यपठितं पूर्वोत्तराभ्यामविरोधात् न्यायस्य

पूर्वमुक्तत्वाच्च सम्बध्यते। "भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्" इत्यादीनि नारदादिवचनान्यपि पत्नीरूपपरिणीतस्त्रीविषयाणि। स्त्रीशब्दमात्रोपादानात्तत्र। अत्र च पत्नीशब्दोपादानात्। परिणीतानामपि चापत्नीत्वं प्राक् प्रपञ्चितम्। अत एव नारदस्यैव वचनान्तरे—

अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्मपरायणः।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः॥
(व्य० प० १३ श्लो० २५)

इति स्त्रीशब्दश्रवणादपत्नीनामब्राह्मणस्त्रीणां वर्त्तनदानमाह। पत्नीनां त्वब्राह्मणस्त्रीणामपि कृत्स्नभर्तृधनाधिकारमाह—

बृहस्पतिः,

येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः।
तेषां धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः॥

पत्नीभ्रातृविवर्जिता इति सब्रह्मचारिपर्यन्ताभावोपलक्षकम्। तेषां बद्धक्रमत्वान्मध्ये राज्ञोऽननुप्रवेशात्। प्रदर्शितविष्णुवचने सहाध्यायिपर्यन्तानभिधाय—"तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामी" इति कथनाच्चेति तत्त्वं विविनक्ति स्म।

तत्रेदमालोचनीयम्। नारदशङ्खादिवचनानामविभक्तसंसृष्टिविषयत्वेन या व्यवस्था तत्र न्यायविरोधो वा दूषणं वचनविरोधो वा?। न तावन्न्यायविरोधः। बाधकन्यायस्याभावात्। प्रत्युत साधको न्यायोऽस्ति। तथाहि-अविभक्तप्रमीते तावत्तस्यांश एव नाभूत्किमियं गृह्णातु, संसृष्टे जातोऽप्यंशः पुनः साधारणस्वत्वात्पत्न्या अपगतः। न च साधारणस्वत्वाश्रयोऽप्यविविक्तस्तद्भागोऽस्त्येवेति वाच्यम्। अस्तु, तावतापि यत्प्रतियोगिकं साधारणं स्वत्वं तदपगमे विद्यमानस्वत्वकः सङ्क्रम एवोचितो न त्वन्यस्वत्वोत्पत्तिकल्पना।

पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तत्फलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च।

इति गौतमवचनात्पत्न्या अपि तद्भागेऽविविक्तेऽपि स्वत्वमुत्पन्नं तन्नाशः किमिति तत्सत्त्वे कल्प्यत इति चेत्, न। औपपत्तिकोऽस्ति न तु तात्त्विकः। पत्न्याः पतिद्रव्ये स्वत्वं क्षीरनीरवदेकलोलीभावापन्नं सहाधिकारिककर्मोपयोगि न तु भ्रातॄणामिव परस्परम्। तत एव तेषां विभागो न तु जायापत्योः। एतन्न्यायमूलकमेव "जायापत्योर्न विभागो विद्यते" इति वचनम्। तथा च पत्युः स्वत्वापगमे तस्याः स्वत्वापगमस्तत्रावश्यकः। एवं चाविभक्तसंसृष्टिपतिस्वापतेये पत्न्याः स्वत्वोत्पत्तिः कल्प्यतामविभक्तसंसृष्टिस्वत्वस्य सतोऽसाधारण्यं वेति वीक्षा-

यामुत्तरपक्षकक्षीकरणमेवोचितं लाघवात् । नच पत्न्येव विभागप्रतियोगिनी । प्रापकप्रमाणाभावात् । नचैतान्येव वचनानि प्रापकाणि । तेषां विषयविवादाद्विभक्तासंसृष्टिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अत एवान्योन्याश्रयोऽपि दवीयान्। विमर्शदशायां तदप्रसङ्गात्। सति विमर्शे तद्विषयत्वनिश्चयादेव । अविभागसंसर्गवतामपीत्यादि च यदुक्तं तन्नास्मत्पक्षक्षातिक्षमम्। प्रतिनियताविविक्तस्वत्वस्वीकारेऽपि संसृष्टाविभक्तविषयताया न्यायान्तरसिद्धत्वात्। न चाश्रुतविभक्तासंसृष्टविषयत्वं पत्नीत्यादिवाक्यानामप्रमाणकम् । विरुद्धनारदादिवचनानां व्यवस्थान्तरासम्भवे पूर्वोपपादितन्यायोपष्टब्धार्थापत्तेरेव प्रमाणत्वात्। व्यवस्थान्तरासम्भवं च वक्ष्यामः । न च यथा विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनां च वक्ष्यमाणत्वादर्थाद्विभक्तासंसृष्टिधनपरत्वं पत्नीत्यादेरायातीति तदनुपादानं, तथा मुख्यगौणपुत्राविभागमुक्त्वा पत्नीत्यादिवचनारम्भादपुत्रधनविषयत्वमपि सिद्ध्यति तेषामित्यपुत्रस्येत्यपि न वाच्यमिति वाच्यम । "एक एवौरसः पुत्रः" "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः" इत्यस्यार्थस्य स्मृत्यन्तरोक्तस्य योगीश्वरेण वचनान्तरेणानुक्तेस्तदवबोधनार्थत्वात् । अन्यथा जीवदजीवद्विभागयोः सत्स्वपि पुत्रेषु पितृपत्नीनां यथांशभाक्त्वं तथात्रापीति शङ्का स्यात् । पुत्रविभागपर्यवसान उक्तत्वान्न तच्छङ्कावसर इति यदि, तर्हि, स्मृत्यन्तरेषु "एक एवौरसः" "न भ्रातरो न पितर' इति स्वतन्त्रस्य मुख्यगौणपुत्रसत्त्वे पत्न्याद्यनधिकारप्रतिपादकशास्त्रस्य सुतरामानर्थक्यं स्यात्। स्पष्टीकरणार्थमर्थन्यायसिद्धमपि निबध्यते व्यवहारशास्त्र इति समाधिः पदमात्रे सुतरां सुवदः । स्पष्टार्थं विभक्तासंसृष्टत्वे अपि कुतो नोपात्त इति चेत्, स्वतन्त्रेच्छत्वान्मुनीनाम् । आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्याये च यत्र न्यायार्थसिद्धनिबन्धनमस्ति तत्र सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीयेति रीत्या स्पष्टीकरणार्थतया वैयर्थ्यं परिह्रियते न तु तदभिधानापादनं सर्वत्रोचितम्।

यच्च "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी" इत्यस्य भ्रात्रधिकारावसरे विशेषविधानमात्रार्थत्वं न पत्न्याद्यपवादकत्वमित्युक्तम्, तदतिवार्त्तम्। तुशब्दविरोधात्, उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वापवादसन्दर्भाच्च। अत एव प्रतिवाक्यं तुशब्दोपादानम् । क्लीबादिवाक्यं पुत्रादिसकलदायग्रहणाधिकारिणां क्लीबत्वादिनाधिकारापवादकमिति । अत एव मिताक्षराकृता तथैव तानि वचनान्यवतारितानि व्याकृतानि च ।

यत्तु किञ्चेत्यादिना शङ्खलिखितवचने भ्रात्रभावे पित्रोरधिकारो विकल्प्य खण्डितः, तदप्यतिफल्गु । भवद्रूमयापि व्युत्क्रमेण विभक्तासंसृष्टपितृपरत्वेन तस्य व्याख्यातुं शक्यत्वेनैकापर्यनुयोगात् ।

यच्चापि चेत्यादि । तदपि तुल्ययोगक्षेममित्युपेक्ष्यम् ।

यदपि किञ्चेत्यादि । तदपि मात्रंशे विशेषणासम्बन्धेऽपि योग्यतया पित्रंशे सम्बन्धादचोद्यम् ।

वस्तुतस्तु साक्षान्मात्रा विभागाभावेऽपि जीवद्विभागे पितृिच्छया तस्या अपि भागसद्भावादजीवद्विभागे तु साक्षादेव विभागोक्तेः प्रीत्याऽभिसन्धिविशेषपूर्वकं पुत्रैः सह संसर्गसम्भवात् । नचैवं "विभक्तो य" इत्यादिबृहस्पतिवचनविरोधः, अत एव मिताक्षराकृताप्युक्तम्— "संसर्गश्च न येन केनापि किन्तु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा" इत्यत्र सम्मतित्वेन तद्वचनमुपन्यस्यतेति वाच्यम् । यतस्तथा सति सकललोकव्यवहारसिद्धो दौहित्रादिसंसर्गोऽप्यन्याय्यः स्यात् । तस्माद्येषां परस्परविभागस्तेषामेव तत्पूर्वकः परस्परसंसर्गोऽप्यभिसन्धिविशेषपूर्वको न परस्परद्रव्यमिश्रीकरणमात्रेण वणिगादीनामिवेत्यत्र बृहस्पतिवचनतात्पर्यं न मात्रादिनिवृत्तौ ।(१)त्रिदोषपरिसङ्ख्यापत्तेः । अत एव "भ्रात्रा वा" "पितृव्येणाथवा" इत्यनास्थायां वादिशब्दस्तत्रोपात्तः । रत्नाकरे चण्डेश्वरेणाप्युक्तम् । अनास्थायां वाकारः । तेन पितृव्यजनांशिना कृतविभाग एकत्र स्थितः संसृष्टः सर्वलोकगृहीतो लभ्यत इति । वाचस्पतिरप्येवमेवाह ।

यत्तु तेनोक्तं पृथग्धनानामेकत्र मेलनमेव संसर्गो लाघवात् । न तु विभागपूर्वकत्वं तत्र विशेषणं, परस्परानुमतिश्च तत्र हेतुरिति । तन्न । पुनः शब्दविरोधात् विभागेऽपि संसर्गशब्दप्रयोगापत्तेः । जन्मना स्वत्वानङ्गीकारेण तत्रापि पृथग्धनमेलनात् । अन्यथा विकल्प उभयस्य शास्त्रार्थत्वात्पित्रादिसमुच्छिन्नसंसर्गोऽपि सकललोकसिद्धो व्याहन्येत । मिताक्षराकृतोऽपि 'न येन केनापि' इति वदतो यथाकथञ्चित्तद्द्रव्यमिश्रणसंसर्गव्यावृत्त्या विभागपूर्वकाभिसन्धिविशेषकृतसंसर्गनियम एवाभिप्रेतो न मात्रादिव्यावृत्तिः । भ्रात्रधिकारावसरे संसृष्टिसोद-

---

(१) स्वार्थत्याग–परार्थाङ्गीकर–प्राप्तबाधाख्यास्त्रयो दोषाः परिसङ्ख्याविधौ । स च यत्र गत्यन्तराभावस्तत्र "पञ्चपञ्च नखा भक्ष्या" इत्यादौ स्वीक्रियते । सति गत्यन्तरे तु न युक्तः । प्रकृतेऽपि "विभक्तो यः पुनः" इति बृहस्पतिवचनस्य मात्रादिनिवृत्त्यपरकत्वेनाप्युपपत्तौ तन्निवृत्तिपरकत्वाश्रयणं नोचितमिति भावः ।

त्वादिविशेषविधानार्थत्वं च यदस्य "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी" इत्यादिवचनस्य भवताभिहितं तत्त्वतितुच्छम् । पित्रादिषु गोत्रजादिषु चास्य प्रवृत्त्यविरोधात् । तच्च तत्रैव विस्तरेण वक्ष्यामः । नच तावन्न्यायविरोधो दूषणम् । नापि वचनविरोधः । संसृष्टस्याप्यभार्य्यापितृकस्येति तेन विशेषणादपत्याभाव इव भार्यापित्रभाव एव संसृष्टभ्रातृधनेऽधिकार आयातीति वाच्यम् । यतः संसृष्टिधनग्रहणं

संसृष्टिनां तु यो भागः स तस्या नेष्यते बुधैः

इति नारदेन साक्षादेव तद्भार्यायाः प्रतिषिद्धम् ।

संसृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते

इति कल्पतर्वादिधृतपाठेऽप्येवकारेण पत्न्यादिप्रतिषेध आयात्येव । न चैवं नारदवचनं "भ्रातृणामप्रजा" इत्यस्य प्रक्रमबलात् "संसृष्टिनां तु यो भाग" इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादतः स्त्रीशब्दस्यात्र श्रवणादन्यत्र च पत्नीशब्दस्य, पत्नीविषयत्वेन व्यवस्थैव साधीयसीति वाच्यम् । पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनाविभाज्यत्वतद्धरणमात्रविधानपरतया तदप्रसक्तेः । स्त्रीमात्रस्य तद्धनग्रहणस्य पत्नीत्यादिवाक्यैः पत्नीपदोपात्तैरप्रसक्तत्वेन तत्प्रतिषेधासम्भवाच्च । वसिष्ठवचने च रिक्थलोभादिति नियोगविशेषणं भवन्मतेऽनुपपन्नम् । पुत्रादिरहिततद्धनग्रहणे यदि विभागाविभागसंसर्गाद्यविशेषेणैव तस्याः सर्वादौ, तर्हि रिक्थलोभेन नियोगाङ्गीकारस्तस्याः कदा प्रसक्तो यो निषिध्यते । मन्मते तु संसृष्टाविभक्तभ्रातृसत्त्वे नारदादिवचनात्तस्या अपुत्रभर्तृधनसम्बन्धाभावेन पुत्रद्वारैव तत्सम्बन्धात्प्रसक्तो रिक्थलोभेन नियोगस्वीकारः प्रतिषिध्यते । नचात्रापि पत्नीभिन्नाया भार्य्याया भर्तृधनानधिकारात्तस्या एव रिक्थलोभेन प्रसक्तो निषिध्यते नियोगस्वीकार इति न भवदुक्तप्रसक्तिप्रतीक्षेति वाच्यम् । पत्न्या एव तत्र प्रस्तुतत्वात्तद्भिन्नभार्य्यापरत्वानुपपत्तेः । अतश्च धारेश्वरादिभिर्नियोगार्थिपत्नीपरत्वे पत्नीत्यादिवाक्यस्येदमेव वशिष्ठवचनं प्रमाणतयोपन्यस्तम् । तस्मान्नारदवशिष्ठवाक्यबलात् संसृष्टिभर्त्तृधनग्रहणप्रतिषेधः पत्न्याः । बृहस्पतिवचने च—

अनपत्यस्य धर्म्मोऽयमभार्य्यापितृकस्य च

इति कथनात्पत्न्यां सत्यां सोदरस्यापि संसृष्टिभ्रातृधनग्रहणप्रतिषेध इति विरोध आवश्यकः कथञ्चिद्विषयव्यवस्थया परिहर्त्तव्योऽपरिहृतोऽन्यैः परिह्रियते । सन्दंशोत्थितप्रकरणबलात्प्रसक्तमप्यभार्य्यापितृकस्य संसृष्टिविशेषणत्वमन्यथासिद्धनारदादिवाक्यानुरोधादसं-

सृष्टिपरत्वावश्यकतया बाध्यते। वाक्यविरोधे प्रकरणस्याप्रयोजकत्वात्। नचायमिति सर्वनाम्ना संसृष्टिधनग्रहणरूपधर्मस्य प्रक्रान्तस्यानेन विशेषाभिधानादनपत्यस्येतिवद्भार्य्यापितृकस्येत्यस्यापि संसृष्टिप्रमीतविशेषणत्वमिति वाक्ययोरेवायं विरोधो न वाक्यप्रकरणयोरिति वाच्यम्। सर्वनाम्नः संसृष्टिधनग्रहणपरामर्शकत्वेऽपि सोऽयमनपत्यसंसृष्टिस्वामिकधनग्रहणरूपो धर्म्मो भार्य्यापितृरहितस्यासंसृष्टिनोऽप्यनपत्यस्य प्रमीतस्य। असंसृष्टिविभक्तप्रमीतस्य धनं तु भार्य्यापितृसहितस्यैवानपत्यस्य सोदरो गृह्णीयान्न भार्य्यापित्रन्यतरवत इति वाक्यार्थोपपत्तेः। चकारोऽप्येवमनुक्तासंसृष्टिसमुच्चयार्थो व्याख्येयः। अतश्चासंसृष्टविषयेणानेन प्रकरणविच्छेदे जाते "संसृष्टानां तु यः कश्चित्" इत्यग्रिमवाक्ये संसृष्टपदोपादानमपि सार्थकं भवति। अन्यथा प्रक्रमादेवात्रापि तल्लाभे तन्मन्दप्रयोजनं स्यात्। अत एव (१)तार्त्तीये निविदधिकरणेऽसम्बद्धानिविद्भिश्छिन्नसामिधेन्यवान्तरप्रक-

---

(१) तृतीयाध्यायप्रथमपादीयैकादशाधिकरणम् "सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात्। (३।१।११।२१) इति।

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीर्विधाय तासां च "त्रिः प्रथमामन्वाह" इत्यादिवचनैर्गुणान् विधाय ततो निवित्संज्ञका मन्त्राः "अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारत" इत्यादयो विहिताः। ततः काम्याः सामिधनीकल्पा विहिताः। तदनन्तरमुपवीतं विहितम्। निवीतं मनुष्याणां, प्राचीनावीतं पितॄणां, उपवीतं देवानाम् उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते" इति। ततः पुनरपि सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा विधास्यन्ते "अन्तरानूच्यं सदेवत्वाय" इत्यादयः। अन्तरानूच्यम् अनुवाक्यां पठेदित्यर्थः। तत्र संशयः उपवीतं सामिधेन्यङ्गमुत दर्शपूर्णमासाङ्गमिति।

तत्र सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तरस्य स्वीकारात्तदङ्गत्वमेवोपवीतविधेरिति प्राप्त उच्यते। निविद्भिधिना सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वान्न तदङ्गता। व्यवहितेनापि सम्बन्धे सर्वत्रातिप्रसङ्गात्। ननु निविदामप्यवान्तरप्रकरणेन सामिधेन्यङ्गत्वान्न तद्विच्छेदकत्वमिति चेत्, न। प्रकरणाद्बलवता लिङ्गेन निविदामग्निसमिन्धनाङ्गत्वावगमात्। तथाहि आहुत्यधिकरणभूतमग्निं सम्बोध्य "महाँअसि" इत्यादिभिर्निविद्वाक्यैरग्नेरुत्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते। एतन्मूलकमेव "निविद्भिर्न्यवेदयत्, तान्निविदां निवित्त्वम्" इति तन्निर्वचनं श्रूयते। ननु यदि चाग्नेः सामिधेन्यङ्गता भवेत्तदा तद्द्वारा निविदोऽपि तदङ्गं स्युः। न चैवम्। प्रत्युत 'समिध्यतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या निविदामिव तासामप्यग्न्यङ्गतैव प्रतीयत इति न निविदां सामिधेनीनां च मिथः सम्बन्धः। तेना

णाग्राह्यमुपवीतं न सामिधेन्यङ्गमपि तु महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गम् । ये तु पश्चात्तना गुणास्ते पुनर्वचनादेव दूरस्थानुवादेनैव द्वादशोपसत्त्ववत्सामिधेन्यनुवादेन विधीयन्त इति भट्टमतेन सिद्धान्तितम् ।

वस्तुतस्तु "या तस्य भगिनी" इत्यनेन सोदराभावे यो भगिन्यधिकारः संसृष्टिधने प्रतीयते तस्यैवाव्यवहितस्यानपत्यस्येति वाक्यशेषस्थेनायमिति सर्वनाम्ना परामर्षस्तत्र च न कोऽपि विरोधः । स्मृतिचन्द्रिकायामप्येवमेवोक्तम् । अविभक्तापुत्रपतिस्वामिककृत्स्नधनग्रहणं तु पत्न्याः कात्यायनवचनविरुद्धम् । यदाह—

सम्बन्धिभिर्निर्वित्पदैर्दर्शपूर्णमासाङ्गैर्विच्छिन्नं सामिधेनीप्रकरणं नोपवीतं ग्रहीतुमर्हति । ननु निविदङ्गत्वमेवोपवीतविधेः स्यादिति चेत्, तदपि न, अभितः कीर्तनाभावेन तासां प्रकरणाभावात् । सन्निधिना तदङ्गत्वम् इति चेत्, न । काम्यसामिधेनीकल्पैर्व्यवधानात् । तर्हि काम्यानामेवाङ्गं स्यात् व्यवधानाभावात् फलावच्छेदेन प्रकरणसद्भावाच्च । अत्र च निविदामिव काम्यानामप्यभितः कीर्तनाभावात् कथं प्रकरणत्वमिति न शङ्क्यम् अफलानामेव प्रकरणोन्मेषायाभितः कीर्तनापेक्षा नतु सफलानाम् । अतः सफलत्वेन काम्यानां प्रकरणत्वात्तदङ्गता निविदां युक्तेति चेत्, न, तेषां विकृतित्वात् । तत्त्वेन प्रकरणत्वाभावात् । साकाङ्क्षत्वलक्षणं हि प्रकरणम् । विकृतयो ह्युपकाराकाङ्क्षायां क्लृप्तोपकारत्वात्प्रथमं प्राकृतैरेव सम्बन्ध्यन्ते न तु सन्निहितैः प्रथमं सम्बध्यन्ते । सन्निहितत्वेऽपि तेषामक्लृप्तोपकारत्वात् । एवं च प्राकृतैरेवोपकाराकाङ्क्षाशान्तेरुक्तलक्षणं प्रकरणं विकृतीनां नास्ति किन्तु पाठसन्निधिमात्रम् । तच्च प्रकरणात् दुर्बलमिति महाप्रकरणाद्दर्शपौर्णमासाङ्गत्वमेवोपवीतस्य । 'सदेवत्वाय' इत्यादीनां वाचनिकानां पश्चात्तनानां गुणानां सामिधेन्यनुवादेन विधानं कथं स्यात्प्रकरणविच्छेदादिति तु न शङ्क्यम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते "तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य" इति वाक्ये सहाह्ना समाप्यमानत्वात्साह्नपदेन ज्योतिष्टोमस्याभिधानात् त्र्युपसत्त्वं तदङ्गम्, अहीनस्य इत्यनेनापि न हीनः अहीन इति योगार्थमाश्रित्य सर्वक्रतुप्रकृतित्वादहीनस्य ज्योतिष्टोमस्याभिधानसम्भवेन तत्रैव द्वादशोपसत्त्वाविधाने प्राप्ते अहीनपदस्याहर्गणाख्ययागेषु द्विरात्रादिषु रूढेर्योगाच्च तस्या बलत्त्वेन दूरस्थमप्यहर्गणमनूमद्य द्वादशोपसत्त्वविधानं तार्तीयतृतीयपादीयत्रयोदशाधिकरणे यथा सिद्धान्तितं तद्वत्प्रकरणविच्छेदेऽपि दूरस्थसामिधेन्यनुवादेन गुणविधानस्य शक्यत्वान्न तद्वशेन प्रकरणविच्छेदः शङ्कनीय इत्यधिकारणसिद्धान्तनिष्कर्षः । प्रकृते च "अनपत्यस्य धर्मोऽयं" इति बृहस्पतिवचने संसृष्टकरणस्थेऽपि "अभार्यापितृकस्य च" इत्यंशस्य "संसृष्टिनां तु यो भागः स तस्या नेष्यते बुधैः" इति नारदवचनानुरोधेनासंसृष्टिपरत्वे समाश्रिते तेन प्रकरणविच्छेदेऽपि सामिधेन्यनुवादवत् "संसृष्टिनां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिना धनम्" इत्यग्रेतनवाक्ये संसृष्टपदेन संसृष्टिनमनूद्य घ्यंशादिविधानं कर्तुं शक्यं तत्पदोपादानस्य सार्थकता चेति योजनीयम् ।

स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी।
अविभक्ते धनांशे तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम्॥ इति।

तुशब्दो वाशब्दार्थे। तथा चायमर्थः। ग्रासाच्छादनमेव साक्षाल्लभते आमरणान्तिकं यावज्जीवं यावता धनेन जीवनं स्त्र्यधिकारिकमावश्यकं च कर्म सिद्ध्यति तावन्तं धनांशं वा प्राप्नोति। धनांशमामरणान्तिकमित्युक्तेः कृत्स्नं धनमविभक्तस्य पत्युर्लभत इति निरस्तम्। न च स्त्रीशब्दश्रवणात्पत्नीव्यतिरिक्तस्त्रीपरमिदमपीति वाच्यम्। अविभक्त इति विशेषणानर्थक्यापत्तेः। विभक्तेऽपि भर्त्तरि पत्नीभिन्नाया अपुत्राया भरणमात्रोक्तेः। अत एव कृतेऽप्यंश इत्युनुवृत्तौ—

बृहस्पतिः,

प्रदद्यास्त्वेव पिण्डं च क्षेत्रांशं वा यदीच्छति। इति।

अस्य व्याख्यानं स्मृतिचन्द्रिकायाम्। पिण्डग्रहणमशनाच्छादनोपलक्षणार्थम्। तत्पर्याप्तं धनं तत्सम्पादकं क्षेत्रांशं वा स्वरुच्या भर्त्रंशार्हपत्नीव्यतिरिक्तविधवायै भ्रात्रादिस्तद्धनग्राही प्रदद्यात्। एवकारः प्रदानस्यावश्यकत्वार्थ इति। एतद्विषयकमेव नारदवचनम्—

यावत्यो विधवाः साध्व्यो ज्येष्ठेन श्वशुरेण वा।
गोत्रजेनापि वान्येन भर्त्तव्याश्छादनाशनैः॥ इति।

भर्तृधनग्राहिणेति सर्वत्र शेषः। धनग्रहणनिमित्तत्वाद्भरणं स्यात्। साध्व्य इत्यनेन सर्वत्र साध्वीनामेव भरणमसाध्वीनां तु पत्नीनां च न। तदपि "आच्छिन्द्युरितरासु तु" इति प्रागुक्तनारदवचनवाक्यशेषादिभ्यः। अत एव साध्वीनां जीवनार्थं श्वशुरादिभिर्दत्तमन्यैरपि दायादैर्नापहरणीयमित्यप्याह—

बृहस्पतिः,

स्थावरादि धनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु।
न तच्छक्यमपाहर्त्तुं दायादैरिह कर्हिचित्॥ इति।

अन्यादृशीनां तु दत्तमप्यपहर्त्तव्यमित्याह—

कात्यायनः,

भोक्तुमर्हति कृप्तांशं गुरुशुश्रूषणे रता।
न कुर्याद्यदि शुश्रूषां चैलपिण्डे नियोजयेत्॥
अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्हति॥

नार्हतीत्यनेन न देयं जीवनपर्याप्तमपि दत्तमपि च तादृश्याः सकाशादपहरणीयमिति द्वयमप्युक्तं भवति। यत्तु "तस्मात् स्त्रियोऽनि-

न्द्रिया अदायादा" इति श्रुतिवचनं, तन्मूलकं च—

निरिन्द्रिया ह्यदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थितिः ।

(अ० ९ श्लो० १८)

इति मनुवचनं, तद्द्वयमपि यासां शृङ्गग्राहिकया धनग्रहणं नोक्तं तद्विषयममवसेयम् । गौतमामिताक्षरायां हरदत्तोऽप्येवमेवाह ।

केचित्तु निरिन्द्रियपदसमभिव्याहारान्निन्दामात्रपरं तदित्याहुः । तन्न । दायादत्वांशे निन्दाया निषेधकल्पनावश्यम्भावात् रागाद्दायग्रहणप्राप्तेर्नित्यानुवादासम्भवात् । अनिन्द्रियत्वं तु पुम्पारतन्त्र्यात्कथञ्चिदनुवादः । वस्तुस्वभावविपरीतनिषेधकल्पनस्य बाधात् । तस्मात्पूर्वोक्त एव समाधिः ।

पराशरस्मृतिटीकायां विद्यारण्यश्रीचरणास्तु श्रुतिमेवैनामन्यथा व्याचख्युः । पात्नीवतग्रहे पत्न्या अंशो नास्तीत्यदायादपदस्यार्थः । तत्र हेतुरनिन्द्रिया इति । "इन्द्रियं वै सोमपीथ" इति सोमेऽपीन्द्रियशब्दप्रयोगात्ततो निर्गता इति सोमपानानाधिकृता इति पात्नीवतग्रहप्रशंसेति ।

इति पत्न्यधिकारविचारः ।

पत्न्यभावे दुहितरोऽपुत्राविभक्तासंसृष्टिधनभाजः ।

तथा च—

मनुः, (अ० ८ श्लो० १३०)

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

बृहस्पतिरपि—

अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ।
तस्मात् पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ॥ इति ।

अत्र "पुत्रेण समा" "पुत्रवत्" इति च साक्षाज्जन्यत्वेऽपि पुत्रे पित्रवयवानां बाहुल्येन सङ्क्रान्तेर्दुहितरि चाल्पानां

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

इत्यादिवचनैः स्मृतिष्वायुर्वेदे च प्रतिपादनात्पुत्रतुल्यत्वं दुहितुरुक्तमिति द्रष्टव्यम् । आत्मनि "आत्मा वै जायते पुत्र" इत्यात्मभूतपुत्रतुल्यायामित्यर्थः । तिष्ठन्त्यामित्यनादरे सप्तमी । तामनादृत्येत्यर्थः । यद्यप्यनेनौरसपुत्राभावे दुहितुर्धनग्रहणमित्यत्र न्याय उक्तस्तथापि गौणपुत्रपत्न्योरभावे दुहितुर्धनग्रहणमिति को न्यायः । उच्यते । नारदेन मन्दानुग्रहाय सोऽपि स्पष्टीकृतः । यदाह—

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात्। इति। (व्य०प०१३श्लो०५०उ०)
विवृतं चेदं तेनैव—
पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितृसन्तानकारकौ। इति। (व्य०प०१३श्लो०५०पू०)

अयमाशयः। पुत्रदुहितरावुभौ पितुः पौत्रदौहित्राख्यसन्तानकारकावतः सन्तानप्रवर्त्तकत्वस्य तुल्यत्वात् दुहितुरपि पुत्रवदधिकारः। पौत्रदौहित्राख्यसन्तानयोश्च स्वरूपतस्तुल्यत्वाभावात्कार्य्यतस्तुल्यत्वमभिप्रेतम्। कार्यमपि नर्णापाकरणरिक्थग्रहणलक्षणम्।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्।

पितामहद्रव्यमधिकृत्य च—

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः।

इति वचनाभ्यां पौत्रे सति दौहित्रस्य तदनधिकारात्। तेन दृष्टमात्रकार्य्यं श्राद्धकर्त्तृत्वम्।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः।

इति विष्णूक्तेः। एवं च दृष्टादृष्टोपकारकस्वसन्तानमुखेनोपकारकपुत्रात्केवलात् दृष्टोपकारकस्वसन्तानमुखेनोपकारिका दुहिता न्यूना। न चैवं पत्न्यपेक्षया प्रत्यासन्ना जन्या दुहितेति पत्नीतः पूर्वं सैव धनमर्हतीति वाच्यम्। यतः सहाधिकारेणाग्निहोत्रादिवैदिककर्मोपकारिका कामाख्यपुरुषार्थसाधनतया सन्तानसाधनतया च दृष्टादृष्टोपकारकत्री देहार्द्धसंस्तुता पत्न्येव ततोऽधिका। ततश्च पुत्राभाव इति पत्न्यभावस्याप्युपलक्षकम्। प्राग्लिखितविष्णुवचनादस्माच्च योगीश्वरवचनात्। यद्यपि पुत्रकर्तृकश्राद्धं सम्प्रदानतया स्वयमेवादृष्टोपकारकः पिता दुहित्रपेक्षया प्रत्यासन्न इति "पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं" इतिवचनस्यावसर उचितो दुहितुः प्राक्। तथापि "तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां" इत्यनेन शारीरप्रत्यासत्त्या सैवाग्रेसरीति तदभावे तद्वचनस्यावसरः। वाशब्दोपादानेन तस्य क्रमपरत्वाभावात्।

जीमूतवाहनस्तु (अ० ११ परि० २)

दुहितुरधिकारे सन्तानकारकत्वस्य हेतोर्निर्देशात्सन्तानस्य च पिण्डदस्यैवोपकारकत्वादपिण्डदस्यानुपकारकत्वेनान्यसन्तानवच्चाविशेषात् पुत्रवती सम्भावितपुत्रा वा दुहिता धनाधिकारिणी। वैधव्यत्वबन्ध्यत्वदुहितृप्रसूत्वादिना विपर्य्यस्तपुत्रा पुनर्नाधिकारिणीत्याहस्यं दीक्षितमतामित्याह।

तदपि चिन्त्यम्। प्राथमिककन्याधिकारस्य "अपुत्रमृतस्य कुमारी रि

कथं गृह्णीयात्तदभावे चोढा" इति पराशरवचनात् "कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यात्" इति देवलवचनाच्च तेनैव प्रथमं कन्यैवैका पितृधनाधिकारिणीत्यनेन ग्रन्थेनाभिधानात्। तदानीं च पुत्रसम्भावनानिश्चयाभावात्। हेतुनिर्देशस्य प्रत्यासत्त्यतिशयमात्रप्रदर्शकतयाऽप्युपपत्तेः। किञ्च। स्वयमेव कन्याया असम्भवे सम्भावितपुत्रायाः पुत्रवत्याश्चाधिकार इति वदन् हेतोर्व्यभिचारितां दर्शयति। तस्मादस्मदुक्तरीत्यैव प्रत्यासत्त्यर्थतया हेतुर्व्याख्येयः।

धारेश्वर–देवस्वामि–देवशतप्रभृतयस्तु "पिता हरेदपुत्रस्य" इत्यादिवचनविरोधपरिहाराय दुहित्राधिकारप्रतिपादकवचसां पुत्रिकाविषयत्वं, तदभावे तु पित्रादय एव यथोक्तक्रमेणाधिकारिण इत्याहुः।

तदतिपेशलम्। पुत्रिकाया "औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः" "तृतीयः पुत्रः पुत्रिका विज्ञायते" इति योगीश्वरवशिष्ठादिवचनैर्गौणपुत्रकोटिनिविष्टायाः क्षेत्रजादिपुत्रवत् "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः" इति गौणपुत्रविषयेण मानवेन वचनेन पत्न्यां सत्यामपि रिक्थग्राहिण्यास्तदभावे रिक्थग्राहित्वं दण्डापूपिकयैव सिद्धमिति वचनारम्भानर्थक्यापत्तेः। दुहितृमात्रवाचकानां बहूनां वचनानां विना कारणं विशेषपरत्वकल्पनानुपपत्तेश्च। किञ्च। भवन्मते "अङ्गादङ्गात्सम्भवति" इत्यादिना पुत्रिकाविषयेण वचसा पुत्रिकाया धनग्रहणे उक्ते पुनः--

सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता।
कृताऽकृता वाऽपुत्रस्य पितुर्द्धनहरी तु सा॥

इत्यनेन पुनर्द्धनहरत्वप्रतिपादनं तेनैव मुनिना क्रियमाणं विवरणमात्रतयाऽपुनरुक्तं कर्त्तव्यं स्यात्। सामान्यविशेषविषयतया तु स्पष्टमेवापौनरुक्त्यम्। सदृशी=पितृसवर्णा। सदृशेन=सवर्णेनोढेति प्रकृष्टापकृष्टवर्णसम्बन्धनिरासाय। तज्जातस्योत्तमवर्णमातामहश्राद्धादिनिषेधादिति जीमूतवाहनोक्तमनादेयम्। ऊढापदेनैवाधमवर्णसम्बन्धनिरासात्। न ह्यधमवर्णोढत्वमुत्तमवर्णायाः सम्भवति। तस्मादुत्तमवर्णनिरासार्थमेव सदृशग्रहणम्।

ननु नारदेन कन्यारूपाणां पितृभ्रातृरहितानां सर्वासामेव दुहितॄणां पितृधनप्राप्तिरुत्सर्गतोऽभिहिता।

यथाह—(व्य० प० १३ श्लो० २७)

स्यात्तु चेत् दुहिता तस्याः पित्र्योंऽशो भरणे मतः।
आसंस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः॥ इति।

तस्या इति पतिपुत्रविहीनपत्नीमधिकृत्याह । तेन तादृश्या यदि दुहिता विद्यते तस्या भरणनिमित्तमत्र पित्र्योंऽशस्तस्मादाविवाहसंस्काराद्धरणार्थमेव सा पितृधनभागं हरेत्परतो विवाहादूर्द्ध्वं पतिस्तां बिभृयात् । तेन तावत्कालभरणावशिष्टमपि ततो गृह्णीयात् । यथेष्टविनियोगार्थं तु कन्यायाः पितृधनग्रहणं दूरापास्तमेव । ततश्चास्यापवादकानि दुहितुः पितृधनप्राप्तिप्रतिपादकानि वचनानि सर्वाणि पुत्रिकाविषयाण्येव वाच्यानि । अन्यथा द्वयोरपि दुहितृसामान्यविषयतयोरुत्सर्गापवादत्वानुपपत्तेः । तस्माद्धारेश्वरादिमतमनुमन्तव्यमिति चेत्, न । स्यादेव यदि नारदवचनं विभक्तविषयं स्यात् । पौर्वापर्य्यपर्य्यालोचनया संसृष्टाविभक्तविषयं तत् स्फुटमवगम्यते । ततश्च विभक्तविषये दुहितृमात्रस्य पत्न्यभावे पितृधने ग्रहणप्रतिपादकानि प्रापकाण्येव नापवादकानीति न पुत्रिकामात्रविषयत्वे तेषां किमपि बीजं पश्यामः । यत्तु सकलपितृधनग्रहणाधिकारप्रतिपादकतया "कन्याभ्य" इत्यादि देवलवचनं जीमूतवाहनेनोपन्यस्तं तत्पूर्वापरविरुद्धम् । जीवद्विभागे कन्यानां विवाहमात्रोपयुक्तधने तस्य प्रमाणतयोपन्यासात् । तदपि चास्माभिः प्राङ्निरस्तम् । दुहितृष्वपि प्रथममप्रत्ताः पितृधनं गृह्णीयुस्तदभावे प्रत्ताः तासामपि मध्ये प्रागप्रतिष्ठितास्तदभावे प्रतिष्ठिताः सर्वाः समानरूपास्तु समं विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थतः सिद्धम् । तथा च—

कात्यायनः,

पत्नी पत्युर्द्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत् तदा ॥ इति ।

गौतमः, स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति ।

अप्रतिष्ठिता=निर्धनाः । यद्यपि स्त्रीधनमित्युक्तं तथापि तुल्यन्यायतया पितृधनविषयमप्येतत् । वन्ध्यत्वादिना सन्तानरहिता प्रतिष्ठितेति तु न युक्तम् । तस्याः सन्तानमुखेनादृष्टोपकाराभावेन धनहारित्वायोगात् । "सदृशी सदृशेनोढा" इति प्राक्पठितं बृहस्पतिवचनं स्मृतिचन्द्रिकाकार इत्थं व्याचख्यौ । अत्राद्यानि चत्वारि विशेषणानि पत्न्या ऊर्ध्वमर्थग्राहिदुहितृविषयाणि । ततः प्राग्धनग्राहिदुहितृविशेषणे द्वे अवशिष्टे कृताऽकृता वेति । अत्र पुत्रिकेति विशेष्याध्याहारः । इतरत्र दुहितेतिविशेष्याध्याहारः । वाशब्दश्च व्यवस्थितविकल्पार्थः । एवं चायमर्थः । औरसपुत्रविहीनस्य पितुर्द्धनं द्विविधापि पुत्रिका पत्न्याः पूर्वं गृह्णीयात् । सवर्णादिविशेषणोपेता तु दुहिता तत ऊर्ध्व-

मिति । एवं च पत्न्या ऊर्ध्वं सवर्णादिविशेषणोपेतप्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितोढानूढानां दुहितॄणां समवाये प्रागनूढैव गृह्णाति पित्रा भर्त्तव्यत्वात् । तदभावे ऊढाऽप्रतिष्ठिता । भर्त्रा भर्त्तव्यत्वेऽपि भर्त्तुर्भरणासामर्थ्येनाप्रतिष्ठितत्वात् । तदभावे प्रागुक्तया प्रत्यासत्त्या सवर्णादिविशेषणोपेता प्रतिष्ठितापि धनं गृह्णाति । अन्यैस्तु कृतेति पुत्रिकापरम् अकृतेति दुहितृमात्रपरमभ्युपेत्य वाशब्दं चानास्थापरमास्थायाखिलदुहितृमात्रविषयं विशेष्याध्याहारमन्तरेणैव व्याख्यातम् । सेत्यनेन दुहितृमात्रपरामर्शात् । दुहितर इति बहुवचनं सजातीयानां समांशोऽसमानजातीयानां वर्णक्रमेण विशेषांश इति प्रतिपादनाय ।

इति दुहितुराधिकारः ।

दुहितुरभावे दौहित्रः ।

चशब्दादनुक्तसमुच्चयार्थात् ।

विष्णुः,

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रकाः समाः ॥

अपुत्रपौत्रेति दुहितृपर्य्यन्ताभावोपलक्षणम् ।

मनुरपि—(अ० ९ श्लो० १३६)

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ इति ।

पौत्रीत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रः पितामहधनाधिकारी तथा दुहित्रभावे दौहित्र इत्युक्तम् ।

बृहस्पतिरपि—

यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्स्वपि बन्धुषु ।
तथैव तत्सुतोऽपीष्टे मातृमातामहे धने ॥

यथा=येन दौहित्रदेयपिण्डेन दुहिता पितृधनाधिकारिणी तथैव=तेनैव पिण्डदानेन दुहितृसुतोऽपि मातामहधने स्वामी सत्स्वपि बन्धुषु पित्रादिष्वित्यर्थः । न च पुत्रिकापुत्रविषयमिदं वचनम् । तस्या इति तत्सुत इति च सर्वनामभ्यां प्रकृतदुहितृमात्रपरामर्शात् । अत एव मनुरपि दौहित्रमात्रस्यैव मातामहधनाधिकारं दर्शयति—(अ० ९)

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ (१३२)
पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥ इति । (१३३)

पितुरिति मातुः पितुरिति व्याख्येयम्। अत एवाग्रे मातामहाय चेत्याह। अथवा यथा स स्वपितुरखिलं रिक्थं गृह्णाति तथाऽपुत्रस्य मातामहस्यापि। स्वयमेव तत्पुत्रकार्य्यकारित्वात्। तदेवाह–स एवेति। स्वपित्रे मातामहाय चेत्यर्थः। मातापितराविति च न यथाक्रममन्वयः। किन्तु पौत्रस्य पिता दौहित्रस्य माता तस्य धनस्वामिनो देहतः सम्भूतौ इति यथायोग्यम्। केचित् "अपुत्रपौत्र" इतियथाश्रुतविष्णुवचनात्पत्नीदुहितृतः प्राग्दौहित्रस्य धनाधिकारमाहुः। तत् योगीश्वराविरोधात् "तथैव तत्सुतोऽपि" इति बृहस्पतिवचनेऽपि दुहितृतस्तस्य जघन्यभावावगतेर्हेयम्।

इति दौहित्राधिकारः।

दौहित्राभावे पित्रौ धनभाजौ।

अत्र मिताक्षरा। यद्यपि(१) युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात्तदपवादत्वाच्चैकशेषस्य मातापित्रोर्द्धनग्रहणे क्रमो न प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् एकशेषाभावपक्षे च मातापितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठक्रमोऽवगम्यमानः क्रमाकाङ्क्षायां सत्यां न परित्यक्तुमर्ह इति प्रथमं माताऽपुत्रपुत्रधनभाक् तदभावे पिता। किञ्च। पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता त्वस्यैवासाधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात्—

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्।

इति मनुना प्रत्यासत्त्यतिशयेन धनग्रहणाधिकारस्य विनिगमितत्वात्सापिण्डसमानोदकादिष्वेव विनिगमनाकाङ्क्षायामेतद्वचनप्रवृत्तेरत्राप्यदण्डवारितत्वादिति।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारः प्रगल्भते। "सारस्वतौ भवत" इत्यत्रोत्पत्तिवाक्ये क्रमावगत्यभावेन याज्यानुवाक्याक्रमेण प्रधानानुष्ठानक्रमः पञ्चमे निरूपितो न त्वेकशेषत एव काचित्क्रमात् गतिरुपपादिता(२)। तद्वदत्रापि क्रमार्थ-

---

(१) युगपत् अधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैः तेषां भावस्तत्ता तस्याम् उभयपदार्थप्राधान्य इति यावत्।

(२) पञ्चमाध्यायाद्यपादीयसप्तमाधिकरणम्। "मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वात्" (५।१।१४) इति।

"सारस्वतौ भवत" इत्यनेन पुरोडाशहविष्कं यागद्वयं विहितम्। सरस्वती देवताऽस्य सारस्वतः पुरोडाशः सरस्वान् देवताऽस्य सारस्वतः। सच सच तौ सारस्वतौ इत्येकशेषः। पुरोडाशयज्ञस्येष्टिविकृतित्वात्प्रकृतिवदित्यतिदेशेन "चतुरो मुष्टीन्निर्वपति" इति विहितो निर्वापस्तत्र प्राप्तः। स किमनियमेन कर्तव्य उत स्त्रीदैवत्यनिर्वापं कृत्वा पुन्दे-

मन्यत्प्रमाणमन्वेषणीयम्। तदभाव इतरेतरयोगस्य द्वन्द्ववदेकशेषेऽप्यवग-तेर्विभज्यैव पित्रोस्तुल्यतया धनग्रहणं युक्तम्। यत्तु पिता सपत्नीपुत्रे-ष्वपि साधारणो माता त्वसाधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात्तस्या एव पितृतः प्राग्धनग्रहणं न्याय्यमित्युक्तम्। तदप्यन्याय्यम्। नहि जननी-जनकयोर्जन्यं प्रति प्रत्यासत्तितारतम्यमस्ति। पुत्रान्तरजनकस्याप्ये-तज्जनकताया मातृतुल्यत्वात्। नहि जनकतापि व्यासज्यवर्त्तिनी। न च पितृगृहीतं धनं भिन्नोदरेष्वपि सङ्क्रामति, मातृगृहीतं त्वेतत्स-होदरेष्वेवेति मातुरेव धनग्रहणमिति वाच्यम्। तस्याः प्रत्यासत्तेर्भ्रातृ-भगिनीधनाधिकारविनिगमकतया जनकाज्जनन्या धनग्रहणविनिगमक-त्वासम्भवात्। द्वन्द्वस्थानीयैकशेषात्तुल्यतावगतौ प्रत्यासत्तेरप्रयोजक-त्वाच्च। सत्यां हि क्रमाकाङ्क्षायां सा क्रमनियामिका न त्वसत्यामपि। तस्मात्पित्रोस्तुल्यस्वाम्याद्विभज्यैवानपत्यविधुरपुत्रधनग्रहणमिति श्रीक-रः। तदयुक्तम्। "पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं" "स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात्" इत्यादिवचनेषु पितुर्मातुश्च निरपेक्षस्वाम्यप्र-तीतेर्युगपद्ग्रहणायोगात्। व्रीहियवयोर्निरपेक्षसाधनत्वप्रतीतौ मिश्रत्वा-योगवत्।

केचित्तु मातुर्गर्भधारणपोषणादिनात्यन्तोपकारित्वात् "सहस्रं तु पितुर्म्माता गौरवेणातिरिच्यते" इत्यादिस्मरणाच्च प्रथमं मातुर्द्धनाधि-कारमाहुः।

वत्यनिर्वापः कार्य इति संशये अतिदेशप्राप्तनिर्वापे क्रमाप्रतीतेः अनियमेन निर्वाप इति पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः। मुख्ययागक्रमेणैव निर्वापः कार्यः यतो हौत्रकाण्डे पूर्वं स्त्रीदेवताया याज्यानुवाक्ये समाम्नाते "प्रणो देवी सरस्वती" इति। पश्चाच्च पुन्देवताया "पपीयिवां सं सारस्वतः" इति। अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते। ततस्त-द्धर्मस्य निर्वापस्यापि मुख्यक्रमानुसारेणैवानुष्ठानक्रम इति।

एवं च तत्राधिकरणे "सारस्वतौ" इत्युत्पत्तिवाक्ये एकशेषसत्त्वेऽपि तेन क्रमा-प्रतीत्या यथा याज्यानुवाक्यामन्त्रपाठक्रमेण यागयोरनुष्ठानक्रमः स्वीकृतस्तथात्रापि पितराविवत्यत्रैकशेषेण तदप्रतीत्या सामान्यतो दौहित्रानन्तरं मातापित्रोर्युगपद्विभज्य धनग्रहणप्राप्तिस्तदभावे भ्रातॄणामित्यादि।

वस्तुतस्तु नैतदधिकरणविरोधोऽप्यत्र। विषयभेदात्। तत्र हि "सारस्वतौ" इत्यत्र सरूपैकशेषाद्विग्रहवाक्येऽपि न क्रमप्रतीतिरतः को वा क्रम इत्याकाङ्क्षायां श्रौतो मन्त्रक्रमो युक्त इति तत्क्रमेण यागानुष्ठानक्रमो निरूपितो न तु सर्वत्रैकशेषे क्रमप्रतीत्यभावस्तदभि-प्रेतः। अत्र तु "पिता मात्रा" इति विजातीयैकशेषसत्त्वाद्विग्रहवाक्यादावश्यं क्रम-प्रतीतेः स क्रमो युक्त एवेति विभावनीयम्। अग्रे स्वयमेव ग्रन्थकृता सूचयिष्यते चैतत्।

तदपि तुच्छम् । पितुरपि संस्कारवृत्तिसम्पादनादिना बहुधा संविधातृत्वात् "तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात्" इत्यादिस्मरणेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च गौरवमात्रस्य धनग्रहणप्रयोजकत्वे "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता" इत्यादिस्मरणाच्च पितृतोऽपि पूर्वमाचार्य्यस्याधिकारापत्तेर्भ्रातृभ्रातृपुत्रयोश्च सतोः पितामहपितृव्यादीनामेव प्रागधिकारापत्तेः ।

जीमूतवाहनस्तु—(अ० ११ प० ३)

पितरावित्यस्मात्पितृक्रम एवावगम्यते । तथाहि पितृप्रातिपदिकात्प्रथमं पितुरवगतौ द्विवचनबलेनैकशेषकल्पनायां सरूपैकशेषासम्भवे विष्णुमन्वादिवचनसंवादाच्च विरूपैकशेषत्वनिश्चये मातुरवगमात् । अतः क्रमज्ञानं क्रमाभिधानव्याप्तं क्रमाभिधाने व्यापके निवर्त्तमाने निवर्त्तत इति श्रीकरोक्तिर्विपरीतक्रमोक्तिश्च विज्ञानेश्वरीया न युक्तेत्याह ।

तस्मान्नैयायिकक्रमस्यात्राव्यवस्थितत्वाद्बृहद्विष्णुवचनोक्तः क्रम आदरणीयः । तत्र च दुहितृगामीत्युक्त्वा तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामीत्युक्तम् । मिताक्षराकारस्य तु प्रथमत एव तादृशपाठेनैव बृहद्विष्णुवचनं लिखतस्तद्विरुद्धन्यायमात्रावलम्बनेन पितरावित्यत्र पितृतः प्राङ्मातुः पुत्रधनाधिकारं सिद्धान्तयतो महत्येव हृदयशून्यता प्रतिभाति । दौहित्रस्यापि दुहितृकोटिनिविष्टत्वाद्बृहद्विष्णुना पृथगनभिधानम् । तेन दौहित्राभावोऽपि दुहित्रभावेनोपलक्ष्यत इति मन्तव्यम् । तस्मात् स्मृतिचन्द्रिका-मदनरत्नकार-कल्पतरु—रत्नाकर—पारिजातकारप्रभृतीनां बहूनां पितुरभावे मातुः पुत्रधनाधिकार इत्येव सिद्धान्तः । वाचस्पतिना तु "तदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामी" इति बृहद्विष्णुवचनं पठित्वा यथामिताक्षरमेव सिद्धान्तितम् । तत्तु कुत्रापि तदतिरिक्तग्रन्थे तथापाठस्यालिखनाद्भ्रान्तिविलसितमेव । विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादित्यपि मिताक्षराग्रन्थो दुष्टः । विग्रहवाक्ये पूर्वनिपातनियमाभावात्, समासे हि तन्नियमः शाब्दिकैः स्मर्य्यते न तु विग्रहवाक्य इत्यादि विज्ञानेश्वरोक्तन्याये यद्दूषणमन्यैरुक्तं तत्परिहाराय पराक्रम्यते । युगपदधिकरणवचनता तावत् द्वन्द्वस्य वचनाधिकरणे वार्त्तिके तन्त्ररत्ने च महता प्रबन्धेन निरस्ता । इतरेतरयोगोऽपि पदान्तरान्वये द्वन्द्वाच्छाब्दरीत्या प्रतीयते । तेन पितरौ धनभाजावित्यनेन युगपदन्वयोऽपि । वस्तुगत्या तयोः क्रमेऽपि न वाक्यदोषः । सर्वैश्च श्रीकरमिश्रादिभिस्तदभ्युपगमात्सर्वं समाधेयमिदम् । एकशेषाभावपक्षे च मातापितरौ मातरपितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात्समासैकशेषयोश्च तुल्यप्रतीतिजन-

कत्वाभावे विकल्पायोगादत्रापि तथा प्रतीतिरभ्युपेया। विग्रहवाक्ये यद्यपि पूर्वनिपातनियमो नानुशासनसिद्धस्तथापि व्याख्यातृसम्प्रदायसिद्धोऽस्त्येव । न हि क्वापि पिता च माता च पितराविति विगृह्णन् दृश्यते किन्तु माता च पिता च पितरावित्येवेत्यणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन तस्यापि विनिगमकता सम्भवतीत्यनेनाशयेन तथोक्तेःसम्भवः। पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यं मातुस्त्वसाधारण्यमिति प्रत्यासत्तिरपि जनकताया अव्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदभिप्रायेणैवोक्ता। साधारण्यासाधारण्ये हि सम्बन्धकृते व्यपदेशप्रतीतिविलम्बाविलम्बने भवत एव तथानुभवात् । वाक्यार्थबोधे क्रमाभावे किमिति वस्तुक्रम आश्रीयत इति श्रीकरोक्तिस्तु वचनान्तरे निरपेक्षस्वाम्यावगत्या क्रमापेक्षया स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरप्यवश्यं निरस्यैव । बृहद्विष्णुवचनविरोधः परं दुरुत्तरोऽवशिष्यते । तत्रापि यथाशक्ति प्रतिविधीयते । गौवरप्रतिपादकानि वचनानि तावन्मातापितृविषयाणि विरुद्धानि दृश्यन्ते । तानि विषयव्यवस्थयावश्यमविरोधं नेयानि । तथाहि—

उपाध्यायाद्दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ।

इत्यादीनि मातुरभ्यर्हितत्वप्रतिपादकानि ।

तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात् ।

इत्यादिस्मृतिवचनानि, पित्राज्ञया परशुरामेण मातुः शिरश्छिन्नं, रघुनाथेन कौशल्यया निवारितेनापि पित्राज्ञया राज्यं विहाय वनवास आदृत इत्यादिपौराणिकान्यर्थदर्शनानि च पितृपूज्यताप्रत्यायकानि । तेषां चायमविरोधप्रकारः । यथा—पिता महागुरुलक्षणोपेतः "स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति" इत्यादियोगीश्वरादिवचोभिः प्रतिपादितो माता च तदाज्ञावशवर्त्तित्वादिपतिव्रतात्वप्रयोजकसमस्तलक्षणरहिता । तयोर्मध्ये मातुरपेक्षया पितैवाधिकोऽभ्यर्हितः । यत्र तु मातारुन्धत्यादिवत्समस्तपतिव्रतागुणोपेता पिता तु जन्ममात्रप्रदः तत्र मातैव पितुरपेक्षयाऽभ्यधिकमान्या। चिरकारिकोपाख्यानादौ महाभारतादिष्वेवमुपाख्यानस्वरसादयमर्थ उन्नीयते तदत्रापि मन्वादिवचनेष्वपुत्रपुत्रधनग्रहणाधिकारः क्वचिन्मातुः प्रथमं क्वचित्पितुः प्रतीयमान एवमेव व्यवस्थापयितुमर्हः । तथाहि—(अ० ९ श्लो० २१७)

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ इति मनुः,

भार्य्यासुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य च ।
माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया ॥ इति बृहस्पतिः ।

पुनर्मनुरेव, (अ० ९ श्लो० १८५)

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च । इति ।

"तदभावे पिता तदभावे माता"इति प्राग्दर्शितवृहद्विष्णुवचनात् । योगीश्वरवचने तु पितराविरत्यत्र विज्ञानेश्वरोक्तरीत्या प्राङ्माता तदनु पिता । अन्यमते सम्भूय विभागः पितुर्वा प्राथम्यमिति विप्रतिपत्तौ पितुरधिकमान्या या माता सा पितुरपेक्षया प्रथमाधिकारिणी । या तु पितुरपेक्षया न्यूनमानभाक् सा पितुः पश्चात् । युक्तं चैतत् । वृत्त्यादिसंविधानमकुर्वतः पितुरपेक्षया मातुरेवाधिकोपकारकत्वाद्धनग्रहणम् । वृत्त्यादिसंविधानकर्त्तुस्तु तस्य यावज्जीवं भरणपोषणादिनातिशयितोपकारकस्य धनग्रहणमिति सर्वस्मृतीनां सर्वनिबन्धानां चादुःस्थता भतीत्यादि सुधीभिर्विभाव्यम् ।

इति पित्रोरधिकारः ।

पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः ।

यद्यपि "अपुत्रधनं भ्रातृगामि" "अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ"इत्यादिशङ्खपैठीनसिवचनयोः "भ्रातर एवच" इति मनुवचने च पितृतः प्राक् भ्रातॄणां धनग्रहणं प्रतीयते । "मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्" इति च मनुवचने भ्रातृतः प्राक् पितामह्याः । तथापि क्रमपरयोगीश्वरबृहद्विष्णुवचनाविरोधाय तेषां धनाधिकारमात्रपरत्वम् । एतत्क्रमाविरोधसूचनार्थमेव मनुना "भ्रातर एव वा" इति, पैठीनसिनापि "ज्येष्ठा वा पत्नी" इति वाशब्दः प्रयुक्तोऽन्यथा तुल्यकक्षाधिकारिषु तत्प्रयोगोऽत्यन्तमयुक्तः स्यादिति मिताक्षराकारादयो बहवः ।

कल्पतरुकारस्तु पत्नीभ्रातृस्थले श्राद्धाद्यधिकारिणि साध्वी पत्नी प्रथमाधिकारिणी तदन्या तु भ्रातृपितृतोऽनन्तरम् । पितृभ्रातृस्थले तु पितृपितामहाद्युपार्जितं यद्विभागेन पुत्रे सङ्क्रान्तं धनं तत्तस्मिन्नपुत्रे प्रमीते पित्रोः पितृद्रव्याविरोधेन यत्तेनोपार्जितं तत्पित्रोः सतोरपि भ्रातॄणामेवेत्याह ।

मम तु प्रतिभाति "मातर्य्यपि च वृत्तायां" इति मनुवाक्ये "तदभावे मातापितरौ" इति शङ्खपैठीनसिवचनयोः,

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः।
तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा॥
सवर्णा भ्रातरो माता भार्य्या चेति यथाक्रमम्।
तेषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः।

इति देवलवचने सर्वत्रापि "वृत्तायां" "तदभावे यथाक्रमम्" इत्यादिपदैः क्रमप्रतीतेर्योगीश्वरबृहद्विष्णुवचनयोरेव क्रमपरत्वमितरेषां त्वधिकारमात्रपरत्वेन तदविरोधेन तत्तत्स्थाननिवेशोऽप्यक्षतिरिति समाधिर्नैव साधुः किन्तु क्षेत्रजादिपुत्रस्थले यथा स्मृतिवचनक्रमविपर्य्यास औरसानुकूल्यप्रातिकूल्यगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्थापितस्तथात्रापि दायभागप्रकरणे पुत्रादीनां पित्राद्युपकारकत्वकीर्त्तनस्य गुणवत्त्वादिकीर्त्तनस्य वानन्यप्रयोजनत्वात्प्रत्यासत्तितारतम्यवत् धनस्वाम्युपकारातिशयानतिशयगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्यथावचनं स सर्वोऽपि क्रमविपर्य्यासः समाधेयोऽन्ये तु समाधयः कुशकाशावलम्बनमात्रतुल्या अनुपादेया इति। एवमग्रेऽपीति सर्वं सुस्थम्।

भ्रातृष्वपि प्रथमं सहोदराः।
अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्। (९।१८७)

इति मनुना—

बहवो ज्ञातयो यस्य सकुल्या बान्धवास्तथा।
यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्॥

इति बृहस्पतिना च प्रत्यासत्त्यतिशयस्यैवासति विशेषवचने विनिगमकत्वेनोक्तेः। भिन्नोदराणां मातृकृतविप्रकर्षात्। भ्रातर इति सामान्यग्रहणात्सोदराभावे भिन्नोदराः। इदमेव व्यक्तमुक्तम्—
सङ्ग्रहकारेण,

सोदर्याः सन्त्यसोदर्य्या भ्रातरो द्विविधा यदि।
विद्यमानेऽप्यसोदर्य्ये सोदर्य्या धनभागिनः॥ इति।

इति भ्रात्रधिकारः।

भ्रात्रभावे तत्सुता भ्रातृसुता धनभाजः।

न च "तथा तत्सुता" इति तथाशब्देन भ्रातृभ्रातृपुत्रयोः सादृश्यप्रतिपादनात् "अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना" इति वचनाच्च तयोः पित्रभावे विभज्य धनग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। विष्णुवचनाविरोधेन तथाशब्दस्य चशब्दार्थत्वात्। अन्यथा तथापदस्य पूर्वत्राप्यन्वयसम्भवेन पित्रोर्भ्रातॄणां च विभज्य ग्रहणमित्यपि कुतो न स्यात्। तच्चेद्विष्णुवचनविरोधान्नेत्युच्यते सोऽत्रापि तुल्यः। "अनेकपितृ-

काणां तु" इतिवचने भ्रात्रभावे तेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्य-पुत्रे भ्रातरि प्रमीते विद्यमानानां भ्रातॄणां सर्वेषां तद्धनसम्बन्धे जाते तद्विभागात् प्रागेव तन्मध्येऽपि यदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृव्यैः सह समविभागे प्रसक्ते स्वपितृविभागमेव ते विभज्य गृह्णीयुर्न सर्वे पितृव्यसममित्येतदर्थम् । भ्रातृसत्त्वे तत्पुत्राणां पितृव्यधनेऽनधिकारात् । "पूर्वाभावे परः पर" इति योगीश्वरवचनात् "तदभावे भ्रातृपुत्रगामी" इति विष्णुवचने भ्रातृपरामर्शकतत्पदेन भ्रात्रभावाभिधानाच्च । भ्रातृपुत्रेष्वपि प्रत्यासत्त्यतिशयात्पूर्वं सोदरभ्रातृजास्तदभावे भिन्नोदरजाः । युक्तं चैतत् । असोदरभ्रातृपुत्रो हि धनिनो मातरं विहाय स्वपितामहीविशिष्टस्य धनिपितुः पिण्डं ददातीति सोदरभ्रातृपुत्राज्जघन्यस्तदनन्तरमेवाधिकारीति । न च सपत्नीकत्वे त्रयाणां श्राद्धदेवतात्वात्सपत्नमात्रादीनामप्यस्ति तत्रानुप्रवेश इति वाच्यम् । मात्रादिशब्दानां स्वजननीपितृजननीपितामहजननीष्वेव मुख्यत्वात्तेनैव च रूपेण श्राद्धानुप्रवेशस्मरणात् ।

यथा स्मरन्ति—

स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधाकरम् ।
पितामही च स्वेनैव स्वेनैव (१)प्रपिताही ॥ इति ।
सपत्नमात्रादीनामननुप्रवेशः प्रत्युत
अपुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति स्मरणादायाति । किञ्च सपत्नीकदेवताकश्राद्धविधेर्नित्यत्वं पुत्रादिसर्वजनाधिकारिकत्वात्सपत्नमात्रादीनां चानित्यत्वान्नित्यानित्यसंयोगविरोधान्मात्रादिसापेक्षमेव सपत्नीकत्वविधायकत्वं युक्तम् ।

इति भ्रातृपुत्राधिकारः ।

भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः ।

ते च पूर्वोक्तपितृभ्रातृतत्सुतभिन्ना गृह्यन्ते गोबलीवर्दन्यायात् । ते च पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र प्रथमं पितामही धनभाक् । "मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्" इति मानवान्मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्रसक्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बद्धक्रमाणामन्तरा तदनुप्रवेशासम्भवादुत्कर्षेऽप्यग्रे तदुत्कालनकारणाभावात्तदनन्तरं पितामहादयोऽन्ये गोत्रजा इति विज्ञानेश्वरः ।

(१) तथैव इति पाठान्तरम् ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकायां गोत्रजा इत्यत्र सरूपैकशेषेण पुमांस एव गोत्रजा न तु स्त्रीरूपाः। विरूपैकशेषो हि कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्याम इत्यादिवाक्यशेषादिसमभिव्याहारादिप्रमाणान्तरावगततात्पर्यग्रहनिबन्धनः। न चात्र प्रमाणमस्ति। प्रत्युत भ्रातृसुतादिसाहचर्य्यं पुङ्गोत्रजग्रहण एव साधकमस्ति। किञ्च पत्नीदुहित्रादीनां शृङ्गग्राहिकया धनग्रहणाधिकारोक्तेः "तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायाः" इति श्रुतेरस्तु तद्व्यतिरिक्तविषयता। गोत्रजादिस्थले तद्विरोधाद्विरूपैकशेषकल्पनैव हातुमर्हा। अत एव "जीवन् पुत्रेभ्यः पिता दायं विभजेत्" इत्यापस्तम्बसूत्रं व्याचक्षाणेन तद्भाष्यकारेण पुत्रेभ्य एव दायं विभजेत न स्त्रीभ्यो दुहितृभ्य इत्युक्तं यद्यपि "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्" (अ० १ पा० २ सू० ६८) इति पाणिनिस्मरणात्पुत्रेभ्य इत्यत्र पुत्राश्च दुहितरश्चेति विगृह्य विरूपैकशेषेण दुहितृणामप्यत्र पुत्रेऽनुप्रवेशः शक्यते कर्त्तुं तथापि "पुमांसो दायादा न स्त्रियः। तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया आदाया इति श्रुतेः" इति श्रुतिविरोधात्तात्पर्यग्राहकमानाभावाच्च विरूपैकशेषोऽनुशिष्टोऽप्यत्र न ग्राह्य इति भाष्यकाराभिप्रायः।

जीमूतवाहनोऽपि याज्ञवल्क्येन च पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्गोत्रजातस्य पिण्डदानानन्तर्य्यक्रमेणाधिकारप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजग्रहणं कृतम्। सपिण्डस्त्रीणां च व्युदासार्थम्। तासामतद्गोत्रजातत्वात्। अत एव अर्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ—

बौधायनः,

न दायं निरिन्द्रिया अदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतेरिति।

न दायमर्हति स्त्रीत्यन्वयः। पत्न्यादीनां त्वधिकारो विशेषवचनादविरुद्ध इति। (अ० ११ प० ६)

तन्न साधु। मन्वादिवचनेषु प्राग्लिखितेषु पितामह्या धनाधिकारस्य शृङ्गग्राहिकयैव विधानात्तदेकवाक्यतया योगीश्वरवचनस्यापि विरूपैकशेषेण तत्सङ्ग्रहेऽपि श्रुतेस्तदन्यपरत्वेनाविरोधात्। जीमूतवाहनस्य तु मात्रधिकारविचारप्रस्तावे पितामहसन्तानात्पूर्वं पितामहाच्च परतः पितामह्या धनाधिकारः पितृतः परतो मात्रधिकारवत् याज्ञवल्क्येन मात्रधिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वं पितामह्योरधिकारस्य सूचितत्वात्पृथङ्नोक्त इति वदतोऽत्र च सपिण्डस्त्रीव्युदासार्थं गोत्रजग्रहणं वदतः पूर्वापरविरोधानुसन्धानमपि नास्ति शृङ्गग्राहिकया योगीश्वरवचने पितामह्याः पितृव्यादिपत्नीवदनभिधानस्य तुल्यत्वात्तद्वदेवादायादश्रुतिप्रवृत्तेरविरोधात्। विद्यारण्यश्रीचरणोक्तप्राग्लिखित—"तस्मान्निरि-

न्द्रिया" इत्यादिश्रुतिव्याख्याने तु स्त्रीणां दायग्रहणप्रतिषेधकत्वमेवास्याः श्रुतेर्नास्तीति न वा शङ्का नचोत्तरम् । परं तु बौधायनमुनिवचनविरोधे तद्व्याख्यानं कथमुपपद्यताम् । अस्तु वा इन्द्रियपदस्य वाक्यशेषात्सोमपरता तथापि दायादस्त्वाभावाभिधानाबलम्बनस्यान्यस्यासम्भवान्निरालम्बनश्रुतेश्चासम्भवात्सिद्धवत्कीर्त्तनानुपपत्तिप्रसूतप्रतिषेधककल्पनावश्यम्भावात् । तस्माद्गर्भेणाविज्ञातेन हतेन ब्रह्महत्यत्रेवेति ध्येयम् ।

पितामह्या अभावे पितामहादयः सगोत्राः सपिण्डा धनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्रापि पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तद्भ्राता तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानामपुत्रधनभाक्त्वम् । सपिण्डाभावे समानोदकानाम् । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाह—

मनुः, (अ० ९ श्लो० ६०)

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात् ॥
जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते । इति ।

विष्णुवचने बन्धुसकुल्यपदाभ्यां सपिण्डसगोत्रौ गृह्येते इति प्रागेव प्रतिपादितम् । समानोदका अपि प्रत्यासत्तिक्रमेण धनभाजः । समानोदकाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्च । तथा च—

स्मृतिः,

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्म्मातृष्वसुः सुताः ।
पितुर्म्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्म्मातृष्वसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ इति ।

तत्रापि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथममात्मबन्धवस्तदनन्तरं पितृबन्धवस्तदनु मातृबन्धव इति क्रमः । मनुस्मृतौ—

तदभावे सकुल्यः स्यादाचार्य्यः शिष्य एव वा ।

इत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुत्रयस्य च ग्रहणम् । योगीश्वरवचनेऽपि बन्धुपदेन मातुलाद्युपलक्षणमन्यथा मातुला-

दीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानां तेषामेव स नेति महदनौचित्यमापद्येत।

बन्धूनामभावे आचार्य्यो धनभाक्। यद्यपि योगीश्वरवचन आचार्य्यो नोपात्तस्तथापि शिष्य उपात्तः। ततः प्रधानतमः प्रत्यासन्नतमश्चाचार्य्य औचित्यादुपलक्षणीयः। "आचार्य्यः शिष्य एव वा" इति मनुना "पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावेऽन्तेवासी" इत्यापस्तम्बेन च स्पष्टमेवाचार्य्याभावे शिष्यस्याधिकारबोधनाच्च। शिष्याभावे सब्रह्मचारी सहाध्यायी धनभाक्। यस्यैकस्मादाचार्य्यादुपनयनाध्ययने स सब्रह्मचारी। सब्रह्मचारिणोऽभावे ब्राह्मणद्रव्यव्यतिरिक्तं राजा गृह्णीयात्। सहाध्यायिपर्य्यन्तमधिकारमुक्त्वा "तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामी" इति प्रागुदाहृतविष्णुवचनात्,

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्म्मो न हीयते॥
अहार्य्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः॥ (अ० ९ श्लो० १८८।१८९)

इति मनुवचनाच्च ब्राह्मणद्रव्यं सब्रह्मचारिपर्य्यन्ताभावे श्रोत्रियो ब्राह्मणः प्रथमं गृह्णाति। तदभावे ब्राह्मणमात्रम्। यथाह—

गौतमः,

श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्निति।

ब्राह्मणमात्रं तु मनुवचने ब्राह्मणमात्रग्रहणात्।

नारदोऽपि—

ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन।
ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा॥ इति।

पुत्रादीनां पत्नीपर्य्यन्तानां दायहराणां वानप्रस्थादिविषयेऽपवादमाह—

योगीश्वरः, (अ० २ श्लो० १३७)

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः।
क्रमेणाचार्य्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः॥ इति।

ब्रह्मचार्य्यत्र नैष्ठिको यतिसाहचर्य्यात्। तेनोपकुर्वाणकस्य धनं पुत्रादिदौहित्रान्तानामसम्भवात्पित्रादय उक्तक्रमेण गृह्णीयुः। क्रमश्चात्र प्रतिलोमो ज्ञेयः। तथा च नैष्ठिकस्य मृतस्य धनमाचार्य्यस्य, यतेः सच्छिष्यस्य, वानप्रस्थस्य धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः। धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता। तीर्थशब्दस्याश्रमवाचित्वादेकतीर्थ्येकाश्रमी। धर्मभ्राता·

चासावेकतीर्थी चेत्यर्थः। शिष्यस्य सत्त्वं तु न सद्वृत्तत्वम्। दुर्वृत्तपुत्रादीनामपि धनानधिकारस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात्, तच्च वक्ष्यते, किन्त्वध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमत्वं ग्राह्यम्। मदनरत्नकारस्तु "वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वा" इति विष्णुवचनं लिखित्वानुलोममेव क्रमं मत्वा वानप्रस्थधनमाचार्याभावे शिष्यो गृह्णीयादित्याह। नच "अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता" इति वसिष्ठादिवचनैर्नैष्ठिकादीनां धनसम्बन्धाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्धनग्रहणाधिकारिकथनमत्रानुपपन्नम्। न च रिक्थग्रहणस्य तेषां वसिष्ठादिभिर्निषेधेऽपि प्रकारान्तरार्जिततदीयधनाधिकारप्रतिपादकमिदं भविष्यतीति वाच्यम्। "ब्रह्मचारी यतिश्चैव पक्वान्नस्वामिनावुभौ" इतिस्मृतेर्ब्रह्मचारिणश्च प्रतिग्रहादिनिषेधात्। असञ्चयो भिक्षुरिति यतेर्द्रव्यसञ्चयस्यैव निषेधात्तयोस्तावदुपायान्तरार्जितधनाभावोऽपि। वानप्रस्थस्यापि दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादित्यादिभिः प्रतिग्रहादिनिषेधाच्चाधनमिति चेत्, न। वानप्रस्थस्य तावत्

> अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा।
> अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत्॥

इति वचनाद्भोजनादिपर्याप्तयत्किञ्चिद्धनसङ्ग्रहोऽस्त्येव। यतेरपि

> कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि बिभृयाद्यतिः।
> योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा॥

इति वचनाद्वस्त्रपुस्तकादि किञ्चिदस्त्येव। नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसम्बन्ध आवश्यकः। तेन मृतानां तेषां तत्केन ग्राह्यमित्यपेक्षायां दायादान्तरापवादेनैतेऽधिकारिण उच्यन्त इति।

अथ संसृष्टिधनविभागः।

तत्र मनुः—(अ० ९ श्लो० २१०)

> विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि।
> समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते॥ इति।

अत्र समविभागनियमादेव विषमविभागप्रकारनिरासे सिद्धे ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यत इति पुनर्वचनं ज्यैष्ठ्यादिकृत एव विषमविभागो न भवति बह्वल्पधनसंसर्गानुरोधात्तु विषमविभागो भवत्येवेति सूचनार्थम्। केचित्तु संसृष्टद्रव्यापेक्षयांशज्यैष्ठ्यादिकृतो विषमविभागो भवत्येव। संसृष्टद्रव्यविभागस्तु सम एवेत्येतज्ज्ञापनाय ज्यैष्ठ्यमिति वाक्यशेष इत्याहुः तन्न। एतादृशव्यवस्थाया अस्मादप्रतीतेः। समस्तत्र विभागः

स्यादित्युक्त्या द्रव्योपचयेऽपि साम्यनियमप्रतीतेः।

संसृष्टिविभागेऽप्यविभक्तविभागवत्संसृष्टद्रव्याविरोधेन विद्यादिलब्धस्याविभाज्यत्वं तुल्यमेव प्राप्तमपवदति—

बृहस्पतिः—

संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम्।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः शेषाः समांशिनः॥

संसृष्टिता च पित्रादिनैव कर्त्तव्या नान्येन "विभक्तो यः पुनः पित्रा" इत्यादिप्राग्लिखितबृहस्पतिवचनादिति बहवः।

अस्माभिस्तूपलक्षणं पित्रादिग्रहणमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम्। अविभक्तविभागात्संसृष्टिष्वपि मिथो विभागकरणात्प्राग् यो मृतस्तस्य पुत्राः "प्रमीतपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना" इतिवचनात् स्वस्वपित्रंशं विभज्य गृह्णीयुः। यस्य तु संसृष्टिनो मृतस्य पुत्रादयो न सन्ति तद्धनग्रहणे पत्नीत्यादिवचनात्पत्न्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वेन स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्रस्येत्यनुवृत्तावाह—

योगीश्वरः,

संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति।

तु शब्दात्पूर्वापवादः। अपुत्रस्य संसृष्टिनो मृतस्य धनं संसृष्ट्येव गृह्णीयान्न पत्न्यादिरित्यर्थः। एतेन पत्न्याद्यपुत्रधनग्रहणाधिकारिगणे भ्रात्रधिकारावसरे वचनमिदं प्रवर्त्तते इति व्याचक्षाणो जीमूतवाहनो भ्रान्त एवेत्यवसेयम्। अस्याप्यपवादः—

सोदरस्य तु सोदरः।
दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य स मृतस्य च॥ इति।

(अ० २ श्लो० १३८)

संसृष्टिनः संसृष्टीत्यस्यात्रापि सम्बन्धः। तथाचायमर्थः। सोदरः संसृष्टी संसृष्टिनः सोदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्पन्नस्य अंशं दद्यात् तत्पुत्राय दद्यादिति यावत्। मृतस्य पुत्रादित्रयरूपेणाप्यजीवतोंऽशम् अपहरेत् आत्मसात्कुर्य्यात् स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः। पदद्वयानुषङ्गं विनैव व्याख्याने तुशब्दबलायातमस्य पूर्वापवादत्वं भज्येत। एवं च सोदरासोदरसंसृष्टिसद्भावे सोदर एव संसृष्टी सोदरसंसृष्टिधनग्रहणाधिकारी न भिन्नोदर इति पूर्वोक्तापवादः।

यत्र तु भिन्नोदर एव संसृष्टी सोदरो न। तत्र द्वयोर्विभज्य पुत्रादिरहितभ्रातृधनग्रहणमित्याह—

अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेत्।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः॥ इति।
(या० अ० २ श्लो० १३९)

अत्रासंसृष्टिपदं काकाक्षिवत्पूर्वोत्तरार्द्धयोर्द्वयोरपि सम्बध्यते। तथा संसृष्ट इत्यपि। तच्च पूर्वार्द्धे एकोदरसंसृष्टः सोदर इत्यर्थकम्। उत्तरार्द्धे तु संसृष्टित्वार्थकम। अन्यमातृज इत्यनन्तरं चैवकारोऽध्याहार्यः। ततश्चायमर्थः। अन्योदर्य्यः सोदरोऽपि संसृष्टी चेद्धनं हरेत्। असंसृष्टी चेदन्योदर्यो न हरेत्। तथा चान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनेन भिन्नोदरस्य संसृष्टित्वमेवैकं धनग्रहणकारणं न भ्रातृत्वमात्रमित्युक्तं भवति। तथा संसृष्टः सोदरोऽसंसृष्ट्यपि चेद्धनं हरेत्किमुत संसृष्टी। संसृष्टः संसृष्ट्यप्यन्यमातृज एवैको धनं न हरेत् किन्तु सोदरेण संसृष्टिनापि सह विभज्य गृह्णीयात्। अत्रायं पर्यवसितोऽर्थः। असंसृष्टिसोदरे संसृष्टिभिन्नोदरे च सति अपुत्रभ्रातुर्द्धनं सोदरत्वसंसृष्टित्वरूपैकैकधनग्रहणकारणयोगात्समं विभज्य गृह्णीयाताम्। सोदरोऽपि चेत्संसृष्टी कारणद्वययोगेन बलवत्त्वात्सर्वं स एव गृह्णीयादिति। अत्र चैकैकनियमेनार्थादपरकारणनिरासासिद्धावपि दृढीकरणाय पुनस्तन्निरासः। उभयथापि वाक्यव्युत्पत्तेः। पुंलिङ्गत्वं संसृष्टीत्यादावविवक्षितम्। अत एव मनुना सोदरभगिनीनामपि तद्धनग्रहणमुक्तम्—

यथाह,

(अ० ९ श्लो०२११। २१२)

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि।

इति संसृष्टिविभागं प्रक्रम्य—

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते।
सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम्॥
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः।

येषां=संसृष्टिनां मध्येऽन्यतरः संसृष्टी ज्येष्ठः कनिष्ठोऽपिशब्दात् मध्यमो वांशप्रदानतो हीयेतानधिकारी अंशप्रदाने स्यात्। सार्वविभक्तिकत्वात्सप्तम्यर्थे तसिः। विभागकाले पातित्येनाश्रमान्तरपरिग्रहेण वा म्रियेत वाऽगृहीतभाग एव, तर्हि तस्य भागो न लुप्यते पृथगुद्धरणीयः। स च प्रथमं तत्पुत्रादिभ्यो देयः। तदभावे सोदर्य्या भ्रातरोऽसंसृष्टा अपि। समेत्य देशान्तरगतास्तत आगत्य सहिता मिलिताः, ये च भ्रातरो भिन्नोदरा अपि संसृष्टाः संसृष्टिनः सनाभयो मृतस्य सहोदरा भगिन्यश्च समम्=अवैषम्येण विभजेयुर्विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः। अत्र सोदरभ्रातृभगिनीनामसंसर्गेऽपि

संसर्गे च भिन्नोदराणामपि धनाधिकारमभिदधता मनुना योगीश्वरोक्त एवार्थः स्पष्टमुक्तो भवति।

अत्र श्रीकरः। 'संसृष्टिनस्तु संसृष्टी' इत्यस्यासोदरसंसृष्टिमात्रविषयत्वेऽन्यानपेक्षत्वात् "सोदरस्य तु सोदर" इत्यस्याप्यसंसृष्टसोदरमात्रविषयत्वे तथात्वादसोदरे संसृष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिन्युभयोः प्रवृत्तावसापेक्षयोरुभयोर्विधायकत्वं स्यात्। नचैकस्य सापेक्षनिरपेक्षोभयरूपतया विधायकत्वं विधिवैषम्यापादकमुचितम्। यथा "द्वयोः प्रणयन्ति" इत्यस्य "न वैश्वदेव उत्तरवेदिं" इत्यादिनिषेधकृतविकल्पसापेक्षं पर्वद्वये विधानमन्यपर्वद्वये तु निरपेक्षमिति सप्तमाधिकरणे विधिवैषम्यभयादन्यथा सिद्धान्तितम्। तथात्रासोदरे संसृष्टिन्यसंसृष्टिनि च सोदर उभयोरप्रवृत्तौ न कोऽपि तद्धनं गृह्णीयादित्यापतत्। अतः "संसृष्टिनस्तु" इत्यनेन संसृष्टिधने संसृष्टिनोऽधिकार उक्ते तदपवादोऽयं 'सोदरस्य तु' इति। तथा च संसृष्टिनोऽप्यसोदरस्य सोदरे संसृष्टित्वरहितेऽपि सति नाधिकार इत्याह।

तन्मीमांसानयतत्त्वानालोचननिबन्धनमभिधानम्। न हि द्वयोः क्वचिन्निरपेक्षयोः शास्त्रयोः क्वचिदुभयविषयसमावेशवशादेकत्र प्रवृत्तिमात्रेण वैरूप्यं भवति। तथा सति केवलोद्गातृप्रतिहर्त्रपच्छेदे निरपेक्षयोः सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्यशास्त्रयोर्युगपदुभयापच्छेदे प्रवृत्त्यभावाद्विरोधाभावेन किं केन बाध्यत इति विचारो निर्मूलः स्यादपच्छेदनये(१)। तस्मात् क्वचिद्विध्यन्तरबाधनिरपेक्षविधानं क्वचित्तद्बाधसापेक्षं चेत्तदा वैरूप्यं यथा "उपात्र वपन्ति" इत्यत्र प्राङ्निरूपितम्। अन्यथा "चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावास्यां" इत्यनयोरुपांशुयागाग्नीषोमीयविषय ऐन्द्रदध्यैन्द्रपयोविषये चैकैकशः प्रवृत्तयोरुभयोः सा-

---

(१) (अ० ६ पा० ५ अ० १७) ज्योतिष्टोमे हविर्धानीनाम गृहमेकम् अपरं च बहिष्पवमानाख्यं गृहम्। तत्र च पिपीलिकावत्पङ्क्तिमाबध्य पुरोगामिनः कच्छं गृहीत्वा हविर्धानीगृहादृत्विजो बहिष्पवमानाख्यं गृहं गच्छन्ति गच्छतां च मध्ये उद्गाता ऋत्विक् यदि स्खलेत् कच्छं मुञ्चेत् तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रक्रान्तो यज्ञः समापनीयः पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यस्तत्र पूर्वं दित्सितं दद्यात्। यदि प्रतिहर्ता स्खलेत् तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यात् इति विधिद्वयमस्ति। एतयोश्चैकैकस्य स्खलनस्थले एकैकस्य प्रवृत्तत्वात् युगपत्स्खलने नैकस्यापि प्रवृत्तिः स्याद्भवन्मते विधिवैरूप्यात्। तथा चात्र प्रथमत उद्गात्रे दक्षिणामदत्त्वा प्रतिहर्त्रे सर्वस्वं दीयत इति पारम्परीणः सिद्धान्तो व्याहतः स्याद्भवन्मते इति भावः।

धारणे हविषि विषयसमावेशेऽप्येकमपि न प्रवर्त्तेत(१)। यदपि स्वयमु-पवर्णितं "संसृष्टिनस्तु" इत्यस्यापवादः "सोदरस्य तु" इत्यादिरिति-तदत्यसम्बद्धम्। विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्। पौर्वा-पर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्। यच्चान्योदर्यवचनं संसृष्टिनस्त्वित्यस्यैव विवरणार्थमित्युक्तम्, तेन वचोभङ्ग्यानर्थक्यमेव तस्योक्तम्। किञ्च सो-दरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टसोदरापवादार्थसोदरवचनस्य वर्णनात्सोदरासो-दरयोरुभयोरप्यसंसृष्टित्वे प्रवृत्त्यभावात् तुल्याधिकारोऽनधिकारो वा द्वयोरपि स्यात्। अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्त्तते तर्ह्येकत्र संसृष्टिव-चनबाधसापेक्षमन्यत्र तन्निरपेक्षमिति प्रत्युत तवैव विधिवैरूप्यम्। यथा सौमिकी वेदिर्यदि दीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तदर्शपौर्णमासिकवेदिबा-धेन विधीयेत तर्हि तत्रातिदेशबाधसापेक्षस्तद्विधिरन्यत्र तन्निरपेक्ष-इति वैरूप्यादवेदिमद्विषयकत्वमेव तस्य व्यवस्थापितं तन्त्रे। अस्मन्मते तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्भिन्नविषयत्वेनानर्थक्यवैरूप्ययोर्न प्रसक्तिरिति कृतं विस्तरेण।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्त्वाह "येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा" इत्यादिमनुवचने च शब्देन सोदरभ्रातृभगिन्यसोदरसंसृष्टभ्रातॄणामितरेतरयुक्तानां(२) विभा गकर्तृतायाः समेत्यसहितशब्दाभ्यामवगतेर्योगीश्वरवचने च संसृष्टिसो

(१) दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाम्नायत उक्त-वाक्याभ्याम्। तत्र 'पृथिवीहोता' इत्यादिमन्त्रश्चतुर्होता. 'अग्निर्होता' इत्यादिमन्त्रः पञ्च होता। पौर्णमास्याम् अमावास्याम् इत्युभयत्रापि सप्तम्यर्थे द्वितीया। कर्माकाङ्क्षायां वा-क्यान्तरोपात्तमुपांशुयागीयमैन्द्रधिरूपं हविः सम्बध्यते। एवं द्वितीयवाक्येऽप्यग्निषोमीय-स्यैन्द्रपयोद्रव्यस्य समुपस्थितिः। एवं च पूर्वत्र दर्शपौर्णमासान्तर्गतपौर्णमासीकर्तव्यस्यो पांशुयागस्य केवलदधिरूपहविःस्पर्शने विध्यन्तरनिरपेक्षा प्रवृत्तिरुक्तविधेः उपांशुयागस्य केवलदधिकरणकत्वात्। एवमेवापरत्र पञ्चहोत्रेत्यभिमर्शनविधेर्दर्शपौर्णमासान्तर्गतस्य दर्श-मात्रकर्तव्यस्य अग्नीषोमीययागस्य केवलैन्द्रपयोरूपद्रव्यस्पर्शे निरपेक्षा प्रवृत्तिः अग्नीषो-मीयस्य केवलपयोद्रव्यकरणकत्वात्। आग्नेययागे दर्शपौर्णमासान्तर्गते दर्शे पौर्णमास्यां च कर्तव्ये दधिपयोरूपोभयद्रव्यके हविर्द्वयस्पर्शार्थं विध्योर्युगपत्प्रवृत्तौ भवन्मते विधिवैष-म्यापातात् न कोऽपि प्रवर्तेत। एवं चात्र द्वयोरेव विषयसत्वात् प्रवृत्त्या मन्त्रद्वयेन हवि-र्द्वयस्य दधिपयोरूपस्य स्पर्श इति सिद्धान्तोऽपि भवन्मते व्याहतः स्यादिति भावः।

(२) अत्र पुस्तकान्तरे–विभागकर्तृत्वावगतेर्ये संसृष्टा भिन्नोदरभ्रातरस्तैः स-हिताः सोदर्याः सनाभयो भगिन्यश्च तमलुप्तभागं समं विभजेरन्नित्यन्वयान्मिलितानामेव–इत्यधिकः पाठो वर्तते।

दरसद्भावे भिन्नोदरस्यानधिकारावगतेरस्ति तावदनयोर्विरोधः । एतद्विरोधपरिहारार्थं केचिदेवं मानवं व्याचक्षते । तम्=अलुप्तभागं सोदरा यदि संसृष्टास्तदा त एव गृह्णीयुर्नासंसृष्टिनः सोदरा अपि । संसृष्टसोदराभावे सर्वे सोदराः समेत्य मिलित्वा सहिताः=समप्रधानभावेन समम्=अन्यूनाधिकं विभजेरन् सोदराणामभावे सनाभयो भगिन्यस्तासामप्यभावेऽन्योदर्या इति । तदेतदनेकाध्याहारदोषादतिक्लिष्टत्वाच्चोपेक्षणीयम् । विज्ञानेश्वरव्याख्यानमपि मानवसंवादाय "अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्" इति पाठेन योगीश्वरवचनस्य यत्, तदप्यावृत्त्यध्याहारादिना क्लिष्टमत्यन्ताप्रतीयमानार्थकं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । तस्माद्यथाप्रतीयमानार्थकयोरेव मनुयोगीश्वरवाक्ययोर्विषयव्यवस्थयैवाविरोधो वाच्यो नातिक्लिष्टैकार्थ्येनेति सैवोच्यते । स्थावरजङ्गमात्मकोभयविधधनसद्भावे मनुवचनं संसृष्टासंसृष्टानां भ्रातॄणां भगिनीनां च विभज्य ग्रहणं बोधयति, योगीश्वरवचनं तु केवलस्थावरसद्भावे केवलतदितरद्रव्यसद्भावे वा तद्विषयम् ।

> अन्तर्द्धनं तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां तु तद्भवेत् ।
> भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः ॥

इति प्रजापतिवचनात् । द्रव्यमिति गोबलीवर्दन्यायेन प्रकटस्य द्विपदचतुष्पदादिरूपस्य जङ्गमद्रव्यस्य ग्रहणम् । संसृष्टानां भिन्नोदराणामिति शेषः । योगीश्वरवचसि नान्योदर्यादिति पाठः । तस्मात् केवलस्थावरसद्भावे केवलजङ्गमसद्भावे च योगीश्वरवचनादसंसृष्टोऽपि सोदर एव तद्गृह्णीयान्न तु संसृष्टोऽपि भिन्नोदरः । उभयविधधनसद्भावे तु प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थयाऽसंसृष्टाः सोदरा भ्रातृभगिन्यः संसृष्टा भिन्नोदराश्च विभज्य गृह्णीयुः । मनुवचनस्याप्येतदर्थतैवेति ।

तदसत् । अध्याहारक्लिष्टतादिदोषस्य तवाप्यनपायात् । प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थाया विज्ञानेश्वरीयव्याख्यानेऽप्यविरोधात् । अत एव मदनरत्नकृता तद्व्याख्यानमभ्युपेत्यैव प्रजापतिवचनमपि व्यवस्थापकतया पठितम् । प्रत्युत भवद्व्याख्याने योगीश्वरवचने पौनरुक्त्यं दुष्परिहरमापद्यते । "अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्" इत्यनेनोक्तस्यैवार्थस्य "संसृष्टो नान्यमातृज" इत्यनेनान्यूनानातिरिक्तस्य प्रतिपादनात् । मानवसंवादिनोऽपुनरुक्तस्यार्थस्य क्लेशेनापि वक्तुं शक्यत्वे मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनागौरवापादकस्यार्थान्तरस्य कल्पयितुमनुचितत्वाच्च । याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायाम्—

शूलपाणिः,

अन्योदर्य्यः संसृष्टी नान्योदर्य्यधनं गृह्णीयात् । असंसृष्ट्यपि सोदर एव गृह्णीयात्। न तु संसृष्टः सापत्नभ्राता। 'नान्योदर्य्यो धनं हरेत्' इति पाठे अन्योदर्य्यः सन् संसृष्ट्यपि धनं न गृह्णीयादिति व्याख्या(१)। असंसृष्टिसोदराधिकारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्ततेत्याह । तत्तु श्रीकरमत समानयोगक्षेमम् ।

रत्नाकरकृत्त्वाह—यत्तु कल्पतरौ नान्योदर्यधनं हरेदिति पाठो दृश्यते स मूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरापारिजातहलायुधग्रन्थेषु 'नान्योदर्य्यो धनं हरेत्' इति पाठदर्शनात्तदनुसारिव्याख्यानदर्शनाच्च लिपिप्रमाद एवेति ।

दायतत्त्वकारस्तु सोदरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टिन्यसोदरे च कतरस्तावत् गृह्णीयात्। एवं सोदरासोदरयोः संसृष्टिनोः सद्भावे कतर इत्यत्र प्रथम आह-अन्योदर्यास्त्विति। अन्योदर्य्यः पुनः संसृष्टी सन् गृह्णीयान्नान्योदर्य्यमात्रः। किन्त्वसंसृष्ट्यपि पूर्ववचनस्थसोदरपदानुषङ्गात्सोदरो गृह्णीयात्। तेनैकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसोदरत्वसंसृष्टित्वयोरेकशः सम्बन्धेन तुल्यत्वाद्विभज्य ग्रहणमेतदुभयसत्त्वे वाऽसोदरस्यासंसृष्टिनोऽतुल्यरूपत्वान्नेति द्वितीय आह-संसृष्टो नान्यमातृज इति । सोदरे संसृष्टे सत्यन्यमातृजः संसृष्टोऽपि न गृह्णीयात्। अर्थात्तत्र संसृष्टी सोदर एव गृह्णीयात्। संसृष्टत्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्यैव बलवत्त्वादित्याह ।

तदपि मिताक्षरादिसंवाद्येव । व्याख्यानकौशलं त्वधिकम् ।

यदा तु संसृष्टः पिता पितृव्यो वा नास्ति तदाऽसंसृष्टभिन्नोदरो गृह्णीयात्। तदभावे त्वसंसृष्टः पिता। तदभावे तत्पत्नी। तथा च—

शङ्खः,

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति ।

स्वर्यातस्यापुत्रस्य संसृष्ट्यभावे भिन्नोदरासंसृष्टिभ्रातृगामि द्रव्यमित्यर्थः। तेन संसृष्टिधनविषये यथास्थितमेवेदं वचनमिति स्मृतिचन्द्रिकामदनरत्नकारावाहतुः ।

संसृष्टभ्रातृविषयमेवैतत्तेन पितृपत्न्योस्तदभाव इति न विरुद्धमिति मिताक्षराकारादयः । स्मृतिचन्द्रिकायां शङ्खवचने ज्येष्ठग्रहणं सुसंयतत्वादिगुणवत्त्वकथनार्थं न तु मध्यमादिनिवृत्त्यर्थम् । पुनरपि तदभाव इति वक्तव्ये वाशब्दः प्रयुक्तः फलसाम्यात्। तथाहि वाशब्दाद्विकल्पः

(१) अत्र अन्योदर्यः अन्योदर्यः सन् अन्योदर्यत्वादेवेति द्वितीयान्योदर्यपदस्य हेतुपरत्वेन व्याख्यानमित्यवगन्तव्यम् ।

प्रतीयते । न चात्र स्वास्यरूपे वस्तुनि तुल्यवाद्विकल्पः सम्भवति । नहि वस्तूनि विकल्पन्त इति न्यायस्य शास्त्रसिद्धत्वादुपपत्तिसिद्धत्वाच्च । तस्मादत्र वाशब्दादभावविकल्पावगतेः फलसाम्यमस्त्येव । एवं चायं क्रमः भ्रात्रभावे पिता, तदभावे माता, तदभावे ज्येष्ठा पत्नीति । मदनरत्ने तु मातापत्न्योर्विपरीतक्रमः । मिताक्षरोक्तन्यायाद्विभक्तासंसृष्टविषयविष्णुवचनवदत्र न्यायबाधकवचनाभावादिति तदाशयः । अत एव "पत्नी दुहितर" इति वचने विष्णुवचनानुरोधेन स्मृतिचन्द्रिकावत् पितरौ इत्यत्र प्राक् पिता तदभावे मातेत्येव तत्रोक्तम् । प्रपञ्चितं चैतद्विस्तरेणास्माभिः प्रागेव । ततश्च विवदन्(१) पत्नीदुहित्रादिक्रमविरोधादविरोधयितत्संसृष्टभागविषयमिति कल्पते विभक्तोक्तनैयायिकपत्नीदुहित्रादिक्रमोऽत्र वाचनिकक्रमेण बाध्यते । अस्मिन् क्रमे कस्य चिन्न्यायस्याभावाद्वाचनिक एवायं क्रमः ।

नारदोऽपि—

मृते पत्यौ तु भार्य्यास्तु अभ्रातृपितृमातृकाः ।
सर्वे सपिण्डास्तु धनं विभजेयुर्यथांशतः ॥ इति ।

अस्यार्थः । भार्य्याः=पत्न्यः । अभ्रातृपितृमातृकाः याः पत्युर्भ्रातृपितृमातरस्तदभावविशिष्टा इत्यर्थः । अत्र द्वन्द्वसमासे भ्रात्रपेक्षयाभ्यर्हितपित्रादिपदपूर्वनिपातं परित्यज्य वैपरीत्येन समासरचनां कुर्वता नारदेन संसृष्टापुत्रद्रव्यं प्रथमं भ्रातृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे वृत्तस्थपत्न्यभिगामीति दर्शितम् । एवं च संसृष्टपत्नीनां मुख्यगौणपुत्राभावे न प्रथमं दायहरत्वं किन्तु संसृष्टसोदरभिन्नोदरभ्रातृपितॄणामप्यभाव इति द्रष्टव्यम् सर्वे सपिडास्त्वित्यादस्त्वयमर्थः । संसृष्टापुत्रस्य ये भ्रातृपितृभ्रातृव्यतिरिक्ताः सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयस्ते स्वधनं पूर्वमपुत्रधनेन सह स्वापित्रादिना संसृष्टं तदूर्ध्वं तत्पत्नीभिः सह यथांशतो भ्रातृपुत्राणां भ्रात्रंशो भार्य्याणां भर्त्रंश इत्येवमंशानतिक्रमेण विभजेयुरिति । पत्न्यभावे संसृष्टापुत्रांशं तद्भगिनी लभते । तथा च—

बृहस्पतिः,

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽशं लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्य्यापितृकस्य च ॥

अमातृकस्य चेति चशब्दार्थः । भगिन्यभावे केवलाः सपिण्डाः अनन्तराः सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन् । यथांशतः "तस्य तस्य धनं भवेत्" इति मनूक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण लभेरन् । प्रातिपदोक्तानामभावात् ।

---

(१) अत्र विवदन् इत्यस्य स्थाने मदनरत्न इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

तथा च—

स एव,

मृतोऽनपत्योऽभार्य्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः ।
सर्वे सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन् यथांशतः ॥

तद्दायं संसृष्टदायम् । मृतोऽनपत्य इत्यादेः प्रतिपदोक्तसंसृष्टधनग्राहिरहितश्चेदित्यर्थः। सपिण्डाभावे तु विभक्तमृतधनवदेव संसृष्टस्वर्य्यातद्द्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण प्रत्यासत्तितारतम्येन समानोदकादिगामीति द्रष्टव्यम् । संसृष्टद्रव्यमधिकृत्य सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं विशेषास्मृतेरिति। ननु सत्यपि पत्न्यादौ वचनान्मृतसंसृष्टिधनस्य संसृष्टिभ्रात्रादिग्राह्यत्ववत् संसृष्टासंसृष्टपुत्रसद्भावेऽपि पितृधनस्याप्येतद्वचनबलात् संसृष्टिपुत्रमात्रग्राह्यत्वमास्त्वति चेत्, न। अपुत्रस्येति पूर्ववचनस्थस्यानुषङ्गादपुत्रसंसृष्टिमरणस्य धनग्रहणकारणत्वात् संसृष्टिनश्च पुत्रेणापुत्रत्वाभावात् "संसृष्टिनस्तु" इत्यस्याप्रवृत्तेः "विभजेरन् सुताः पित्रोः" इति वचनात्पित्रंशे पुत्रयोर्द्वयोरत्रापि समभागभागित्वम् । प्राक्तनः स्वांशः परं संसृष्टपुत्रेण भुक्तावशिष्टः पृथगुद्धरणीयः । पितुर्यावांस्तदानीं विद्यमानोंऽशः स संसृष्टाभ्यां विभज्य ग्राह्यः । न च संसृष्टिनोस्त्वत्यत्रापुत्रपदानुषङ्गोऽस्त्वति वाच्यम । सपुत्रसंसृष्टिभ्रात्रादिधनेऽपि पुत्रादिबाधेन तदंशस्य भ्रात्रादिग्राह्यतापत्तौ सकलदेशीयानादिव्यवहारबाधापत्तेः । अन्यथा पुत्रवदपुत्रसाधारणस्यापुत्रमात्रविषय पत्नीत्यादिवाक्यापवादकत्वानुपपत्तेस्तद्बोधकतुशब्दविरोधापत्तेश्च । न च भ्रात्रादिसंसृष्टिन एवापुत्रविशेषणं व्यावर्त्तकत्वात् । पुत्रसंसृष्टिनस्तु न व्यावर्त्याभावात् असम्भवाच्च। "सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवत्" इत्यभियुक्तोक्तेरिति वाच्यम । पृथग्वाक्यद्वयाभावात् , एकत्र च वाक्ये क्वचिद्विशेषणपुरस्कारेण क्वचिच्च तदपुरस्कारेण विधिप्रवृत्तौ विशेषणघटिताघटितवाक्यार्थद्वयनिबन्धनविधिवैषम्यरूपवाक्यभेदापत्तेः । किञ्च पित्रादिद्रव्यस्वाम्ये पुत्रत्वादिकमेवापतितत्वादिविशिष्टं प्रयोजकं न तु संसृष्टत्वाविशिष्टमपि गौरवात् । तच्च सर्वेषां संसृष्टानामसंसृष्टानां च तुल्यमिति सर्वेषामेव पुत्रादीनां विशेषेण तद्धनग्रहणमुचितम् । न च विभागेन पित्रादिद्रव्यार्हत्वापगमः । सर्वेषु पुत्रेषु विभक्तासंसृष्टेष्वपुत्रवद्भार्य्यादीनामेव तत्र धनाधिकारापत्तेः । प्रत्युतापस्तम्बेन हारीतेन च विभागोत्तरमपि पितापुत्रयोः परस्परधनाधिकारप्रतिपादनाच्च ।

यथाहतुस्तौ—

जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेत् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन

वा संविज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् यद्युपदस्येत् पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् क्षीणांश्च विभजेदिति ।

वृद्धाश्रमं=पारिव्राज्यम् । उपदस्येत् भक्ष्याभावेन क्षीयेत् । विभक्तजे तु सति पूर्वविभक्तानां पुत्राणां प्राप्तोऽपि पितृधनाधिकारो बृहस्पतिवचनेनापोद्यते ।

यथाह सः—

अनीशाः पूर्वजाः पित्रोर्भ्रातुर्भागे विभक्तजः ।
पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ॥
विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ।
यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रयेषु च ॥
परस्परमनीशास्ते मुक्त्वा शौचोदकक्रियाम् ॥ इति ।

संसृष्टिधनहारकेण तत्स्त्रियः परिपालनीयास्तत्कन्याश्च विवाहपर्यन्तं पोषणीयाः संस्कर्त्तव्याश्चेत्याहतुः शङ्खनारदौ । संसृष्टिनं प्रक्रम्य·

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।
विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्त्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु च ॥
या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्योंऽशो भरणे मतः ।
आसंस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः ॥ इति ।

इतरासु=भर्त्तृशय्यामरक्षन्तीषु दुर्वृत्तास्विति यावत् । आसंस्कारादित्यभिविधावाङ् । तेन विवाहकरणमपि लभ्यते ।

इति संसृष्टिविभागः ।

अथ स्त्रीधनविभागं वक्तुं तत्स्वरूपं तावन्निरूप्यते ।

तत्र मनुः, (अ० ९ श्लो० १९४)

अध्यग्न्यध्यावहानिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदपरं नाधिक्यनिरासाय । अत एव—

योगीश्वरेण, (अ० २ श्लो० १४३)

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥

इत्याद्यशब्द उपात्तः । विष्णुनापि षड्विधानि स्त्रीधनान्युक्तानि ।

स यथाह—

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनमिति ।

नारदः—(व्य० प० १३ श्लो० ८)

अध्यग्न्यध्यावहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।
भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

षड्विधत्वं मानववदेव व्याख्येयम । स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः स्त्रीस्वामिकं धनमिति । न तु पारिभाषिकः । योगसम्भवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात् । योगीश्वरेण रिक्थक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायसङ्ग्रहायाद्यपदं प्रयुक्तम् । ननु च कचित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एवं सति स्यात् । नहि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेद्धुं शक्यते । बाधात् । यथाह—

कात्यायनः,

तत्र सोपाधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा ।
पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमुच्यते ॥ इति ।

उपधिरुत्सवादावेवेदमस्य दत्तं त्वया धार्यमलङ्कारादि नान्यदेति नियमस्तत्पूर्वकं दत्तं सोपाधि । योगो वचनं दायादानां, कन्यायै दत्तमिदं तद्धनं कथं विभाज्यमिति । शिल्पप्राप्तं सख्यादिभ्यः प्रीत्या प्राप्तं तदपि न स्त्रीधनमित्यप्याह—

स एव,

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्प्रीत्या चैव यदन्यतः ।
भर्तुः स्वाम्यं सदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीधनत्वं प्रतिषिध्यते । तेनैतस्माद्भिन्नमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादिप्राप्तभिन्नं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यते इति चेत्, उच्यते । नात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः । किन्तु तत्कार्य्यविभागादिनिषेधः । अत एवोत्तरश्लोके तत्र भर्तुः स्वाम्यमित्युक्तम् । भर्तुस्तद्विनियोगे स्वातन्त्र्यं न स्त्रिया इत्यर्थः । प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात् । तादृशदाने च स्वत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात् ।

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र चाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ (अ० ८ श्लो० १६५)

इति मनुवचनात् ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ (मनु०अ०८श्लो०४१६)

इत्यपि वचनं भार्याविषये शिल्पादिप्राप्तपरमेव । एकमूलकल्प नालाघवात् । अध्यग्न्यादिस्वरूपं निरूपितं—
कात्यायनेन,

विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।
अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥
प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चिच्छ्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा ।
पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ।
विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ॥
अन्वाधेयं तु तत्प्रोक्तं यल्लब्धं स्वकुलात्तथा ॥
(१)गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मणाम् ॥
मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित्तच्छुल्कं परिकीर्त्तितम् ।
ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥(२)

भर्त्तुः सकाशादिति कल्पतर्वादौ पाठः । अध्यग्न्यादिशब्दास्तु योग रूढास्तादृशस्त्रीधनादावप्रयोगात् । गृहोपस्करणादीनां यन्मूल्यं कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्यातम् । मिताक्षरायां तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम् । उभयत्रापि ग्रहीतॄणां पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः । अन्यथा तत्स्वत्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वानुपपत्तेः । जीमूतवाहनेन तु कर्मिणामिति पठित्वा गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्मकरणे भर्त्रादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छुल्कं तदेव मूल्यं प्रकृत्यर्थत्वादिति व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तम्—

यदा नेतुं भर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्त्तितम् ।

इति व्यासोक्तं वा भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यद्दत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति । तत्र स्त्रीधनत्वव्यपदेशोऽन्यस्त्रीधनवत् सुगम एव । आधिवेदनिकं स्त्र्यन्तरविवाहकाले पूर्वभार्यायै यद्दीयते । यदाह—
याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० १४८)

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

---

(१) गृहं प्रसिद्धम् । उपस्कर उलूखलादिः । वाह्यो वृषादिः । दोह्यो गवादिः । आभरणं प्रसिद्धम् ।

(२) सुदाय एव सौदायिकम् । स्वार्थिकष्ठञ् । स्वदायतो लब्धमिति वा ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

पित्रादिभिर्जीवनाद्यर्थे स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह—

कात्यायनः,

पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।
यथाशक्त्याद्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावराहते ॥

स्थावरेतरधनं यथाशक्ति कार्षापणसहस्रद्वयपर्य्यान्तं देयमित्यर्थः ।

व्यासोऽपि—

द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

आद्विसाहस्रादिति कात्यायनेन पर इति च व्यासेनोक्तेरितोऽधिकमतिधनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् । अयं च नियमः प्रतिवत्सरमसकृदर्पणे ज्ञेयस्तेनानेकवत्सरेषु जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिकमपि भवति चेन्न दोषः । जीवनाद्यर्थत्वाद्दानस्य । यावज्जीवं च द्विसाहस्रमात्रेण तन्निर्वाहासम्भवात् । स्त्रीधनेऽपि भर्त्रनुमतिमन्तरेण स्त्रीणां न स्वातन्त्र्यमित्याह—

मनुः, (अ० ९ श्लो० १९९)

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया ॥ इति ।

निर्हारो व्ययः । क्वचित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्यमस्ति । यदाह सौदायिकस्वरूपमुक्त्वा—

कात्यायनः,

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥
सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

भर्त्तृदत्ते तु स्थावरेतर एव स्वातन्त्र्यमित्याह—

नारदः,

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावराहते ॥

स्थावरे भर्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दानविक्रयादिकमित्यर्थः । "अपुत्रा शयनं भर्त्तुः" इत्यादि कात्यायनवचोऽपि भर्त्तृदत्तस्थावरविषयमेव नारदैकवाक्यतयेति केचित् । अस्माभिस्तु "पत्नी दुहितर" इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयाभ्रान्तितः । पुरुषाणामपि कस्मिन्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं स्वाम्याभावादित्याह—

कात्यायनः,

न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो नच ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि त्वेकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद् बलात् ।
सवृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्व्वकम् ।
मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत् ॥
अथ चेत्स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।
प्रीत्या संसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद्बलात् ॥
ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः ।
तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनां तथा ॥

स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्य्यया सह वसत्येनां चावजानीते तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा बलाद्दाप्यः । भक्ताच्छादननिवासान् यदि भर्त्ता न ददाति तदा तेऽपि स्त्रिया बलाद्ग्राह्यास्तत्पर्य्याप्तं धनं वा ग्राह्यमिति श्लोकद्वयस्य 'अथ चेत्' इत्यस्यार्थः । इदमपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यम् । दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभत इत्याह—

स एव,

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सार्हति ॥

नार्हतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य ग्राह्यमिति सूचितम् । अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्त्तुः प्रतिकूलाचरणपरा । निर्मर्य्यादार्थनाशिकेत्यपि पाठः ।

देवलः—

वृद्धिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ।
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सवृद्धिकम् ॥ इति ।

वृद्धिर्वर्द्धनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । मदनरत्ने तु वृत्तिरिति पठितम् । वृत्तिर्ज्जीवनार्थं पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातं च । लाभो=गौरव्यादिप्रीत्यर्थं यल्लभ्यते कुतश्चित् । वृथा=आपदमन्तरेण । मोक्षस्त्यागो दानमिति यावत् । स्त्र्यननुज्ञातत्यागभोगविषयमेतत् । तदनुज्ञया त्वनापद्यपि न दोषः । स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः । भर्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्येननाभिधानात् । भर्तृव्युदासे ततो बहिरङ्गाणां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डापूपि-

कया सिद्धत्वात् । अनापदीत्यभिधानादापदि न दोषः । अत एव—

पुत्रार्त्तिहरणे चापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति ।

इति तस्यैव वाक्यशेषः। पतिरित्यनुषङ्गः । पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षकं तस्यार्त्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीडा तस्या हरणे । चशब्दादन्यस्मिन्नपि धनाभावनिमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुं चा र्हतीत्यर्थः ।

ननु परधने त्यागभोगयोः स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधितानेन बोध्यते, अनुज्ञायां त्वनापद्यपि न विरोधः । उच्यते । वचनबलात्तादृशविषये व्यये स्वत्वमेव तस्य तत्रेत्यदोषः । अत एव—

योगीश्वरोऽपि—(अ०२श्लो०१४७)

दुर्भिक्षे धर्मकार्य्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

धर्मकार्य्ये=आवश्यके नित्ये नैमित्तिके च । सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राज्ञावरोधे कृते । वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्यानुष्ठानबाधक इति च तदर्थ इत्याह । नाकामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये बोध्यम् । सति तु सामर्थ्ये दुर्भिक्षादिगृहीतमवश्यं देयम् एतावतैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमिच्छयेत्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात् । पतिग्रहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नीधनग्रहणाधिकारः । प्रतिदानं चेच्छया नान्यथेति ज्ञेयम् ।

भर्त्रा दातुं प्रतिश्रुतं भार्य्यायै तस्मिन् मृते पुत्रादिभिस्तस्यै देयमित्यप्याह—

स एव,

भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैः । इति ।

सुतग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात् । अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यां तस्यां सुतानां जन्मना स्वत्वेऽपि नास्ति विभाग इति गम्यते । एवं स्त्रीधनमुक्तम् ।

अथ तद्विभागो निरूप्यते ।

तत्र मनुः—(अ०९श्लो०१९२)

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

अत्र द्वन्द्वसमानार्थकचशब्दोपादानात् सोदरभ्रातृभगिनीनां मिलितानां मातृधनाधिकारो गम्यते । सोदरग्रहणं भिन्नोदरव्यावृत्त्यर्थम् ।

देवलः—

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम्।
अप्रजायां हरेद्भर्त्ता माता भ्राता पितापि वा॥

अत्र तु द्वन्द्वस्यैव श्रवणात्पुत्राणां कन्यानां च सहाधिकारः प्रतीयते। इदं चान्वाधेयपतिप्रीतिदत्तद्विविधस्त्रीधनविषयम्। यथाह—

मनुरेव, (अ०९श्लो०१९५)

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत्।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत्॥

अन्वाधेयं=पूर्वलक्षितम्, यच्च पत्या प्रीत्या दत्तं तत् स्त्रीधनं वृत्तायाः मृतायाः स्त्रियाः या प्रजा पुत्रदुहितृरूपा तस्याः स्वं भवति। पत्यौ जीवतीत्यनादरे सप्तमी। जीवन्तमपि पतिमनादृत्येत्यर्थः। तस्यानधिकारस्तत्रेति यावत्। अत्र च प्रजाया इति सामान्याभिधानात् स्त्रीपुंसप्रजायाः समस्वाम्यावगतेस्तुल्यवद्विभज्य मातृधनग्रहणं न पुनः पूर्वं भगिनीनां तदभावे भ्रातॄणामिति। भगिन्यश्च मनुवचनेऽनूढा ग्राह्याः। तथा च—

बृहस्पतिः,

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी।
अप्रत्ता चेत् समूढा तु लभते मानमात्रकम्॥

अपत्यानां=पुत्राणाम्। दुहितुः पृथगुपादानात्। तदंशिनी=पुत्रसमांशिनी। मानमात्रकमिति गौरवार्थं, तदनुसारेण किमपि लभते न तु पुत्रसमांशमित्यर्थः।

अप्रत्तानामभावे प्रत्तानामपि सभर्तृकाणां भ्रातृसमभागित्वमित्याह—

कात्यायनः,

भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजेरन् सभर्तृकाः। इति।

विभागकाले दौहित्रीभ्योऽपि किञ्चिद्देयम्। तथा च—

मनुः, (अ० ९ श्लो० १९३)

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः।
मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्॥

यथार्हत इत्युपयोगदारिद्र्याद्यपेक्षयेत्यर्थः। नच दौहित्रीणां तदा धनस्वाम्याभावात् किमिति दानमिति वाच्यम्। यथा पैतृके पुत्रसत्त्वे कन्यानां दायानर्हत्वेऽपि वचनबलात्तुरीयांशदानमेवमत्राप्युपपत्तेः। अत एव प्रीतिपूर्वकमित्युक्तम्। प्रीतिपूर्वकत्ववचनादेवानावश्यकत्वमपि सूचितमत्र। तत्र तु "पतिताः स्युरदित्सव" इति दोषकीर्त्तनादावश्यकत्वमिति भेदः।

यौतकं तु कुमारीणामेव मातृधनम् । न पुत्राणां नापि प्रत्तदुहितॄणामित्याह—

मनुरेव, (अ०९श्लो०१३१)

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः । इति ।

युमिश्रण इति धात्वनुसाराद्विवाहकाले एकासनोपविष्टयोर्वधूवरयोर्यद्बान्धवैर्दीयते तद्युतयोरिदं यौतकमिति व्युत्पत्त्या यौतकमित्युच्यते । केचित्तु विवाहे स्त्रीपुंसयोरेकशरीरतया मिश्रता भवति । "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसं त्वचा त्वचं" इति श्रुतेः । भर्तुर्वध्वस्थ्यादिभिरस्थ्यादीन्येकीभवन्तीत्यर्थ इत्याहुः । 'यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम यदिदं हृदयं तदस्तु हृदयं तव'इति मन्त्रलिङ्गाद्विवाहे मिश्रतेत्यन्ये । युतयोर्यौतकमिति निघण्टौ । "यौतकं यौतुकं च तत्" इतिकोशाद्यौतुकमित्यपि पाठः । भर्तृगृहलब्धात्पृथग्धनतया पितृगृहलब्धं मातृधनं यौतकम् । यौतकशब्दस्यामिश्रणमप्यर्थः । युमिश्रणामिश्रणयोरिति धातुपाठात् युतसिद्धाविति प्रयोगाच्चेति देवस्वाम्याह । तदसत् । पितृगृहलब्धात्पृथग्धनतया भर्तृगृहलब्धं यौतकमित्यस्यापि विनिगमकाभावे वक्तुं शक्यत्वेनास्य कल्पनामात्रत्वात् । कुमारीणामनेकत्वे "समं स्यादश्रुतत्वात्" (जै० अ० १० पा० ३ अधि० १३ सू० ५३) इति न्यायेन स एव विभागो विशेषाश्रवणात् । एतत्त्रिविधभिन्नं मातृधनं दुहितॄणाम् । तत्रापि प्रथममप्रत्तानां, तदभावे प्रत्तानाम्, तत्रापि प्रथममप्रतिष्ठितानां, तदभावे प्रतिष्ठितानां, सधवानां तदभावे विधवानाम् । तथा च—

गौतमः,

स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति ।

अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना दुर्भगा विधवेत्यपरार्केण कल्पतरुकारेण च व्याख्यातम् । प्राक्तनं द्वयमेवेति विज्ञानेश्वरादिभिः । अत्र च स्त्रीधनमिति सामान्योक्तिरपि त्रिविधप्रागुक्तस्त्रीधनभिन्नविषया । स्मृतिचन्द्रिका—मदनरत्नयोरेवमुक्तम् । जीमूतवाहन–स्मार्तभट्टाचार्याभ्यां तु प्रागुक्तं गौतमवचनं, "मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः" इति नारदवचनम्, "दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रस्य तद्भवेत् ।" इति कात्यायनवचनम्, "मातुर्दुहितरः शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वयः" इति योगीश्वरवचनम् । एवमन्यान्यपि स्त्रीधनस्य दुहितृग्राह्यत्वपराणि स्मृतिवचनानि प्रागुक्तमन्वादिवचनविरोधात् "मातुस्तु यौतकं" इति प्रागुक्तमनुवचनानुरोधात् "मातुः पारिणय्यं स्त्रियो विभजेरन्" इति वाशिष्ठानुसाराच्च

यौतकमात्रविषयाणीत्युक्तम् । पारिणय्यं=परिणयनलब्धं यौतकमिति ताभ्यां व्याकृतम् । कल्पतरौ विवादचिन्तामणौ च पारिणाय्यमिति पठित्वा स्त्रीपरिच्छदादर्शकङ्कतिकादीति व्याख्यातम् । विज्ञानेश्वरस्तु सर्वमेव स्त्रीधनं पुत्रादिसत्त्वेऽपि प्रथमं दुहितृ-दौहिहित्री-दौहित्रगामि । तदभावे पुत्रादिगामि । अप्रजःस्त्रीधनं तु व्यवस्थापयिष्यते । "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः" इति योगीश्वरवचने दुहितृमात्रं ताभ्य इत्यनेन न परामृश्यते किन्तु दौहित्रीदौहित्रावपि । "मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वय" इति नारदवचनात् । अत्र तदन्वय इत्यनेन तच्छब्देन दुहितरोऽनन्तराः परामृश्यन्ते । तथा च दुहित्रन्वयो दौहित्रीदौहित्ररूपः । तत्रापि प्रथमं दौहित्री तदभावे दौहित्रः । "दुहितॄणां प्रसूता चेत्" इति वक्ष्यमाणयोगीश्वरवाक्ये दुहितृशब्देन दुहितृदुहितरो गृह्यन्ते । साक्षाद्दुहितॄणां "मातुर्दुहितर" इत्यत्र तेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्त्यापत्तेः । दुहितॄणामन्वय इति सामान्योक्तेर्दौहित्राधिकारोऽपि । पुत्राधिकारस्तु "विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वमृकथमृणं समम्" इत्यत्र पित्रोरित्येकशेषाल्लभ्यते । तच्च प्रागेव प्रपञ्चितम् । "ताभ्य ऋतेऽन्वयः" इत्यत्राप्यन्वयपदेन योग्यतया षष्ठ्यन्तमातृपदान्वयात् दुहितॄणां च पृथगुपादानात् पुत्रादिरेव गृह्यते । दुहित्रभावे तदधिकारप्रतिपादनार्थत्वाच्च न पौनरुक्त्यम् । "जनन्यां संस्थितायां तु"इति मनुवचनस्य त्वयमर्थः । सर्वे सहोदरा मातृकं रिक्थं स्वाधिकारावसरे समं भजेरन् सनाभयः सोदरा भगिन्यश्च स्वाधिकारावसरे । न तु द्वयेऽपि सम्भूय विभजेरन्नित्यर्थः । इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषयोरभावादप्रतीतेः । चशब्दस्य तु विभागकर्तृत्वान्वयमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं कुर्य्याद्यज्ञदत्तश्चेत्युक्ते नेतरेतरयोगप्रतीतिः । वाक्यान्तरेण च द्वयोरपि मातृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि सममित्यनेनात्रोद्धारादिविषमविभागनिवृत्त्यर्थं वचनम् । सोदरसनाभिग्रहणमसोदरभ्रातृभागिनीनिवृत्त्यर्थम् । अत एवाधमजातिस्त्रीधनं भिन्नोदरापि प्रकृष्टजातीयसपत्नीपुत्री तदभावे च तदपत्यं गृह्णातीत्युक्तम्—

मनुना, (अ०९श्लो०१९८)

> स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।
> ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ इति ।

अत्रानपत्यक्षत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विवक्षितम् । ब्राह्मणीपदं चोत्तमजात्युपलक्षणम् । "अप्रजःस्त्रीधनं भर्त्तुः" इत्यस्य चायमपवादः । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियादुहितानपत्यशूद्राधनं च वैश्यादुहिता

गृह्णाति। तदभावे तदपत्यानि तदभावे "अप्रजःस्त्रीधनं" इत्यस्य तत्र प्रवृत्तिः। तस्मात् स्त्रीधने सापत्यप्राग्दुहित्राद्यधिकारस्तदनु पुत्रादीनामित्याहुः।

अत्र जीमूतवाहनः। (अ०४ प०२) मनु—बृहस्पति—शङ्खलिखित—वचनेषु द्वन्द्वाश्रवणेऽपि समुच्चयवाचिचशब्देन तदर्थलाभाद्देवलवचने तु पुत्रकन्यानामिति द्वन्द्वस्यापि श्रवणात्तत्संवादेन तत्रापि चशब्दस्येतरेतरयोगार्थकत्वौचित्याद्भ्रातृभगिनीनां सोदराणां विभज्य सहैव धनग्रहणं युक्तम्। किञ्च। केवलदुहितॄणामेव सकलमातृधनाधिकारे यौतके विशेषवचनमनर्थकम्। न च कुमारीपदोपादानात्प्रत्तदुहितृव्यावृत्त्यर्थं तदिति युक्तम्। तद्व्यावृत्तेः सर्वस्त्रीधन एव गौतमादिवचनेषूक्तत्वात्। कुमार्यभावे प्रत्ताद्यधिकारस्यात्राप्यवर्जनीयत्वात्। तस्मात्पुत्रपत्न्योस्तुल्यवदधिकार एव मन्वाद्यभिप्रेतोऽध्यग्न्यादिस्त्रीधनविषयो यौतकविषयस्तु पुत्रीमात्राधिकार इत्येव व्यवस्था। अन्वाधेयपतिप्रीतिदत्तमात्रग्रहणं तु मनुवचनान्तरेऽध्यग्न्याद्युपलक्षणमितरथा यौतके पृथगारम्भस्यानर्थक्यापत्तेरित्याह। दायतत्त्वकृदादीनामप्येतदेव मतम्।

अत्रेदं प्रतिभाति। अन्वाधेयादिग्रहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्तदुभयव्यतिरिक्तसर्वमातृधने दुहित्रधिकारः प्रथमं, तदनु पुत्राधिकारः। यौतके विशेषवचनं तु प्रत्तादिनिवृत्त्यर्थम्। अन्यत्रापि सा समैवेति चेत्, सत्यम्। किन्तु। न नियता यौतके तु नियता। तेन यौतकं कुमार्यभावे विवाहभेदेन स्त्रीधनं भर्त्रादीनामेव भवति न प्रत्तादीनामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारादीनामाशयः। विज्ञानेश्वराचार्य्याणां त्वयमभिप्रायः। सामान्यतः स्त्रीधनमात्रस्य दुहितृग्राह्यताबोधकानामनन्यथासिद्धवचनानुरोधेन सङ्कोचः कर्त्तव्यो न च मन्वादिवचनमनन्यथासिद्धपुत्रकन्यानां सहाधिकारप्रतिपादकम्। पुत्राधिकारमात्रप्रतिपादनपरत्वात्। नच चशब्दद्वन्द्वाभ्यां सहाधिकारः। विभागकर्तृत्वान्वयेनापि तदुपपत्तेः। अन्यथा "पितरौ"इत्यादौ "मातापित्रोस्तदिष्यते" इत्यादौ च द्वन्द्वैकशेषश्रवणे सकलनिबन्धसम्मतः क्रमो मातापित्रोर्न स्यात्। विष्णुवचनाद्यनुरोधात्तत्र शब्दान्वयसाहित्यमात्रेण तदुपपत्तिरर्थक्रमस्त्वन्यथाऽप्यविरुद्ध इत्युच्यते। तर्ह्यत्रापि "ताभ्य ऋतेऽन्वयः"। "दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्भवेत्" इत्यादियोगीश्वरकात्यायनवचनावगतार्थक्रमान्यथाभावे द्वन्द्वचशब्दादीनां शाब्दान्वयसाहित्यमात्रेणोपपत्तिरस्तु न तु तदनुरोधेन तेषामेवान्यविषयत्वम्। सिद्धे सहाधिकारे तेषां सङ्कोचस्तत्सङ्कोचे चैषां सहाधिकारपरत्वनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वं चेति। अन्वाधेयादौ

विशेषवचनमनर्थकमिति चेत्, न । यौतके चन्द्रिकाकारादिमतवदेव सार्थकत्वात् । अन्वाधेयग्रहणस्योपलक्षणतया प्रजामात्राधिकारे तेन प्रतिपादिते "जनन्यां संस्थितायां तु" इत्यादिवचनैः स्वाम्यादिविधानमित्येवं सर्वेषां सार्थकत्वात् । तस्मात्सर्वं सुस्थमिति ।

श्रीविद्यारण्यश्रीचरणैस्तु स्मृतिचन्द्रिकामिताक्षरयोर्द्वयोरप्यनुसारेण द्वयमपि लिखितं न तु विविक्तम् । पुत्रादिभ्यः प्राक् दुहितृदुहितुस्तदनु दौहित्राणामधिकार इति तु मिताक्षरा—चन्द्रिका–मदनरत्नकाराणां विद्यारण्यश्रीचरणानां चाविसंवादेन सम्मतः ।

जीमूतवाहन—दायतत्त्वकारौ तु दुहित्रभावे पुत्राणामेवाधिकारो न तु दौहित्र्याद्यधिकारान्तरम् । तथा हि नारदवचने "दुहितॄणां तदन्वय" इति । अत्र दुहितुरन्वयपदेनान्वयपुत्रादिवाचकेन नान्वयः सम्भवति । दुहितृपदस्य जन्यविशेषवचनस्य जन्यान्तरे समत्वेन निकाराङ्कितयान्वयासम्भवात् । तच्छब्दस्यापि दुहितृस्वरूपेणैव तदुपस्थापकस्य नैराकाङ्क्ष्याविशेषात् । किञ्च । याज्ञवल्क्यवचने तावत् दुहितर इति प्रथमान्तस्य ताभ्य इति च पञ्चम्यन्तस्य च षष्ठ्यन्तान्वययोग्यान्वयपदेनानन्वयाद्व्यवहितस्यापि मातुरित्यस्यैवान्वयः तदेकवाक्यतयात्रापि मातुरन्वय एव पुत्रादिर्गृह्यते न दुहित्रन्वयः । किञ्च । "सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति" इति बौधायनवचनादनन्तराङ्गजपुत्राधिकार एव प्रत्यासत्तेरुचितो न तु व्यवहिताङ्गजदौहित्रादेरित्याहतुः । तन्मन्दम् । जन्यवाचकस्य जन्यान्तरेणानन्वये 'अस्य पुत्रपुत्र' इत्यादावप्यन्वयो न स्यात् । तज्जन्यं प्रति सम्बन्धितयाऽविरोधस्त्वत्रापि तुल्यः । अन्यथा दुहितुः पुत्र इत्यत्राप्यन्वयो न स्यात् । तस्माच्छाब्दव्युत्पत्त्यज्ञानमेवेदम् । याज्ञवल्क्यवचने च यद्यपि मातुरन्वयः पुत्रादिरेवोक्तस्तथापि "विभजेरन् सुताः पित्रोः" इत्यनेन प्राप्ताधिकाराणामेव ऋणदानदुहित्रभावोपाधिकत्वज्ञापनार्थोऽनुवादः । स च दौहित्रानन्तरमप्यविरुद्धः । "सत्स्वङ्गजेषु" इति बौधायनवचनं तु मातृसाधारण्येन पुत्राणां धनाधिकारमात्रमङ्गजपदस्य चापत्यमात्रवाचकत्वात् पुत्रदुहितृसाधारणमधिकारं प्रतिपादयद्वचनान्तराविरुद्धं प्रत्यासत्त्यैव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चिदेतत् । सन्तानाभावे त्वाह—

योगीश्वरः, (अ०२श्लो०१४४)

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ।

अप्रजसि दुहित्रादिप्रपौत्रपर्यन्तरहितायाम् अतीतायां मृतायां बान्धवा वक्ष्यमाणश्लोकोक्ताः तत्=स्त्रीधनमवाप्नुयुः । विवाहभेदेन व्यवस्थया त्रा·

न्धवानामधिकारमाह—

स एव, (अ०२श्लो०१४५)

अप्रजःस्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।
दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ इति ।

चतुर्षु ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु । अपिशब्दाद्गान्धर्वपरिग्रहः । यद्वा अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा ब्राह्मभिन्नदैवार्षप्राजापत्यगान्धर्वाश्चत्वारः । तेन—

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥(अ०९श्लो०१९६)

इति मनुवचनाविसंवादः । ब्राह्मादिविवाहोढाया धनमनपत्याया भर्तुर्भवति । तदभावे भर्तुः प्रत्यासन्नानाम् । स्वामिप्रत्यासत्तेर्भर्त्रैवान्तराये भर्तृप्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात् । शेषेषु आसुरादिषु परिणीतायास्तु पितृगामि एकशेषेण मातापितृगामि । तत्रापि प्राङ्मातृगामि तदनु पितृगामि "पितरौ" इत्यत्रोक्तान्न्यायात् विरुद्धवचनान्तराभावाच्च । अत एव—

मनुना, (अ०९श्लो०१९७)

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अतीतायामप्रजसि मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

इति द्वन्द्वे मातृशब्दस्य पूर्वनिपातेन मातुः प्राथम्यमवगमितम् । कन्याधने च मातुरभावे पितुरधिकारश्रवणादत्रापि तथैवौचित्यात् । यथाह बौधायनः,

रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः ॥ इति ।

मातापित्रोरभावे तत्प्रत्यासन्नगामि । पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूता अपत्यवती चेत् दुहितॄणां तद्धनम् । दुहितृशब्देन चात्र दुहितृदुहितरो लक्ष्यन्ते इति प्रागेवोक्तम् । तत्राप्यनूढादिक्रमो गौतमादिप्रतिपादितो दुहितृधनग्रहणकाले दौहित्रीभ्योऽपि प्रीत्या किञ्चिद्दानमिति च प्रागेव निरूपितम् । दौहित्रीणां च मातामहीधनग्रहणं भिन्नमातृकाणां विषमाणां मातृद्वारेण पौत्राणां पितृद्वारेणेव । "प्रतिमातृ वा स्ववर्गे भाग"(१) इति गौतमस्मरणात् ।

जीमूतवाहनस्तु (अ०४प०३) ब्राह्मादिविवाहेषु यद्धनं तदेवानेन व्यवस्था-

---

(१) अत्र वाशब्द एवार्थे । स्ववर्गे दौहित्रीवर्गे, प्रतिमातृ मातरि मातरि स्वस्वमातृविषये इत्यर्थः ।

प्यते न तु तत्तद्विवाहोढायाः सर्वं धनम्। ब्राह्मादिषु यद्धनमिति सम्बन्धे (१)वर्त्तमानसम्बन्धेन लक्षणायास्तदूढस्त्रीपरत्वेऽतीतविवाहक्रियाद्वारकसम्बन्धेन लक्षणाया जघन्यत्वादित्याह। तदनुगामी दायतत्वकृदप्येवम्।

तदपेशलम्। पूर्ववचने अप्रजःस्त्रीधनं बान्धवा गृह्णीयुरिति सामान्यत उक्ते कीदृश्या अप्रजसः के बान्धवा गृह्णीयुरित्येवाकाङ्क्षोदयाद् ब्राह्मादिपदानां तद्विशेषणत्वस्यौचित्यात्। यच्च वर्त्तमानभूतसम्बन्धकृतं विनिगमकमुक्तम्। तदपि तुच्छम्। विभागकालेऽतीतत्वस्योभयत्राविशेषात्। धनलाभकाले वर्त्तमानत्वस्य चाप्रयोजकत्वात्। विवाहजन्यभार्य्यात्वसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्च।

यत्तु सर्वेष्वपि विवाहेषु पित्रोः सकाशात्तया प्राप्तं, विवाहोत्तरं तत्तु भ्रातृणामेव। यदाह—

कात्यायनः,

> पितृभ्यां चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थावरं धनम्।
> अतीतायामप्रजसि भ्रातृगामि तु सर्वदा॥ इति।

विश्वरूपजीमूतवाहनौ तु कन्यादशायां यत्पितृभ्यां दत्तं तद्भ्रातृगामि। विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयत्वात्। विवाहकाललब्धस्य च विवाहभेदेन भर्तृगामित्वान्मातापितृगामित्वाच्चेत्याहतुः।

तन्न। स्थावरविषयत्वादस्याविरोधात्। न च दण्डापूपिकया स्थावरग्रहणे जङ्गमग्रहणं भ्रातृणामायात्येवेति वाच्यम्। अपवादे तन्न्यायाप्रवृत्तेः। शुल्कं तु सोदराणामेव। "भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणां" इति गौतमवचनात्। सोदराभावे मातुः। "ऊर्द्धं मातुः" इति तद्वचनादेव। "पूर्व्वं चैके" इति तु परमतम्। बन्धुदत्तं प्रथममप्रजसो मृताया बन्धूनां तदभावे भर्तुः।

> बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्।

इति कात्यायनवचनात्। पूर्वोक्ताप्रजःस्त्रीधनाधिकार्यभावे त्वाह—

बृहस्पतिः,

> मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा।

---

(१) सम्बन्धे इति अन्वय इत्यर्थः। वर्तमानेति। वर्तमानः कालस्तत्र विवाहस्य यः सम्बन्धोऽधिकरणत्वं तद्रूपेणेत्यर्थः। अतीतेति। अतीता या विवाहक्रिया तद्द्वारकसम्बन्धस्तज्जन्यसंस्कारवत्त्वरूपस्तेनेत्यर्थः। जघन्यत्वादिति। तत्त्वं च विवाहाधिकरणकालत्वापेक्षया तज्जन्यसंस्कारवत्त्वरूपस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वात्। यद्वा. अतीतत्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम्। तथा च वर्तमानकाललक्षणापेक्षया अतीतविवाहक्रियासम्बन्धलक्षणायां ध्वंसप्रातियोगित्वरूपाधिकपदार्थप्रवेशेन गौरवादितिभावः।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

अत्रौरसपदेन पुत्रपुत्र्योरुपादानम् तयोः सर्वापवादकत्वात् । अपवादक्रमश्च प्रागुक्त एव । सुतपदेन च सपत्नीपुत्रस्य ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ (अ०९श्लो०१८३)

इति मनुवचनात् । न तु सुतपदमौरसविशेषणमानर्थक्यात् । सपत्नीपुत्रसद्भावेऽपि स्वस्रीयाद्यधिकारापत्तावनादिव्यवहारविरोधाच्च । तथा च दौहित्राभावे औरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपुत्रः । तत्सुत इति तच्छब्देन व्यवहितयोरौरससपत्नीपुत्रोरुपादानं नानन्तरस्यापि दौहित्रस्य। दौहित्रपुत्रस्य पिण्डदाने बहिर्भावात् । तथा च दौहित्रपर्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तदनु तत्पुत्रपौत्रौ । "पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं" इति ऋणापाकरणाधिकारिणां पिण्डदानाधिकारिणां च तेषामेव रिक्थग्रहणौचित्यात् । तदभावे सपत्नीपुत्रतत्पुत्राणाम् । तेषामेव तदा पिण्डदातृत्वादृणापाकर्तृत्वाच्च । प्रागुक्तमनुवचनाच्च । तदेषामभावे सत्स्वपि श्वशुरादिषु सपिण्डेष्वनन्यगतिकैतद्वचनबलाद्भगिनीपुत्रादीनामेव मातृष्वस्रादिधने प्रत्यासत्तितारतम्येनाधिकारः । स्नुषादीनां तु ग्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वम् । वचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् । "तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदाया"इति श्रुतेः । "अनिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः" इति तन्मूलकमनुवचनाच्च ।(अ०९श्लो०१८) शृङ्गग्राहिकया यत्र कण्ठोक्तः "पत्नीदुहितर"इत्यादौ यासां स्त्रीणां धनाधिकारस्तासामेव। अन्यासां तु श्रुतिमनुवचनाभ्यां दायग्रहणनिषेध एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहरदत्तादीनां दाक्षिणात्यनिबन्द्धॄणां जीमूतवाहनादिपौरस्त्यसर्वनिबन्द्धॄणां सिद्धान्ताच्च ।

इति स्त्रीधनविभागः ।

अथ विभागकाले केनचिदपह्नुतस्य पश्चाद् ज्ञातस्य विभागप्रकारः ।

तत्र मनुः, (अ० ९ श्लो० २१८) ।

ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।
पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥

योगीश्वरः—(अ० ९ श्लो० १२६)

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत् पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः॥

अत्र समपदादुद्धारविभागो निषिद्धः। विभजेरन्निति वचनाद् येनैव दृष्टं तेनैव न ग्राह्यं, नाप्यपहर्त्रेऽल्पं दातव्यमिति बोध्यते। एतावता वचनस्यार्थवत्त्वे स्तेयदोषाभावः समुदायद्रव्यापहारे स्वबुद्ध्या गृहीतत्वादिति केषांचिद्वचनं प्रलापः। साधारणद्रव्ये परस्वत्वस्यापि सत्त्वेन परस्वापहारस्य स्तेयपदार्थस्यावारणीयत्वात्। अथ परकीयबुद्ध्या न गृहीतमिति न स्तेयमित्युच्यते, तन्न। अपह्नवे परकीयबुद्धेरावश्यकत्वात्। अत एवापहृतमित्युक्तम्। ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम्—

यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातॄन् यवीयसः।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः॥ इति।
(अ० ९ श्लो० २१३)

सत्यम्। परन्तु सम्भावितस्य स्वतन्त्रस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोष उक्ते तत्परतन्त्राणां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपन्यायेन दोषः सुतरामुक्त एव भवति। अत एव समुदायद्रव्यापहारे समविभागवचनस्य स्तेयदोषाभावपरत्वमाचक्षाणा अनेन मनुवचनेन दूरापास्ताः। अविशेषेण दोषप्रतिपादिकया श्रुत्या च।

यथा—

यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते चैनं सः, यदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत इति।

यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते निरस्यति। भागं तस्मै कथञ्चिद्बलाद्वञ्चनया वा न प्रयच्छतीति यावत्। स भागान्नुन्न एनं नोत्तारं चयते नाशयति दोषवशात्। यद्येनं न नाशयति तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति श्रुतेरर्थः। श्रुत्यज्ञास्तु प्रलपन्तु नाम। साधारणद्रव्यस्यापि परस्वत्वेनापहारपदार्थानपायादित्युक्तमेव। यथा मौद्गे चरौ विपन्ने सादृश्यात्प्रतिनिधितया माषेषु गृह्यमाणेषु "अयज्ञिया वै माषा" इति निषेधो न प्रवर्त्तते मुद्गावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिते निषेधस्य प्राप्तिमात्रापेक्षित्वात्तत्रापि माषावयवानामप्यवर्जनीयग्रहणं यज्ञसाधनत्वं चेति निषेधप्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधितयापि तदनुपादानं सिद्धान्तितम्। (१)

---

(१) षष्ठाध्यायतृतीयपादषष्ठाधिकरणे "विप्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः" इत्यत्यत्रेत्यर्थः। तत्र हि "अयज्ञियावै माषा वरकाः कोद्रवा" इति श्रूयते। तत्र संशयः। "मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रीकामः" इति विहितमुद्गाभावे प्रतिनिधित्वेन माषा ग्राह्याः न वेति। तत्र व्रीह्यभावे नीवारवन्मुद्गाभावे माषा ग्राह्याः। तत्त्वेन जातिसादृश्याभावे

राज्ञे तु भागिभिर्न निवेदनीयं राज्ञे निवेदितमपि तेन सामादिनैव दापनीयमिति प्रीत्यविच्छेदादिदृष्टप्रयोजनकमेव ।

कात्यायन आह—

बन्धुनापहृतं द्रव्यं बलान्नैव प्रदापयेत् । इति ।

अविभागकालेऽनेन बहु भुक्तमित्यपि न वक्तव्यम् । भुक्तमपि राज्ञा न ग्राह्यमित्याशयेनाह—

स एव,

बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव निवर्त्तयेत् ॥ इति ।

न हि न्यूनाधिकभोगो वारयितुं शक्योऽवर्जनीयत्वादिति भावः । एवं दृष्टार्थतयैवोपपत्तौ नास्यापि स्तेयदोषाभावपरत्वमदृष्टार्थत्वापत्तेः । तस्मादत्रापि स्तेयप्रायश्चित्तं राजदण्डश्च भवत्येवेत्यवधेयम् ।

अथाविभाज्यम् ।

तत्र योगीश्वरः—(अ० २ श्लो० ११८ । ११९)

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमार्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वशेषः । स्वातन्त्र्ये(१) पितृद्रव्योपघातेन यन्मैत्रादि लब्धं तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ महाजनाचारविरोधो विद्यालब्धे नारदवचनविरोधश्च ।

कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥ इति ।
(व्य० प० १३। श्लो० १०)

कात्यायनस्त्वविभाज्यविद्याधनलक्षणमुखेनैतदेव द्रढयति ।

यथाह—

परभक्तोपभोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।
तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

ऽप्यवयवसादृश्यात् । निषेधस्तु माषादिरूपेण ग्रहणे प्रवर्तते न तु मुद्गावयवोपादानेनावर्जनीयतया प्राप्तमाषाद्यवयवरूपेण अतः प्रतिनिधित्वमेवेति पूर्वपक्षे उक्तनिषेधकवाक्येन माषादिजातीयस्य सर्वात्मना यज्ञसाधनत्वं निरस्यते "अयज्ञिया वै माषा" इति सामान्येन श्रवणात् । अतो नान्तरीयका अपि माषावयवा वर्ज्या एव । तस्मान्न ते प्रतिनिधित्वेन ग्राह्या इति सिद्धान्तितम् ।

(१) सर्वशेषत्वेनान्वयाभावे इत्यर्थः ।

मनुरपि स्पष्टमाह—

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ (अ० ९ श्लो२०८)

श्रमेण=सेवादिना । क्रमादभ्यागतायां पितृद्रव्याविरोधेनोद्धृतायामपि भूम्यां विशेष उक्तः—

शङ्खेन,

पूर्वनष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत् क्रमात् ।
यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥ इति ।

उद्धर्त्रे चतुर्थांशमुद्धरणमूल्यमधिकं दत्त्वांशत्रयं सर्वे समं विभजेरन्नित्यर्थः । यद्यप्येतादृशाविभाज्यत्वं यद्येन लब्धं तत्तस्यैवेति न्यायादेव प्राप्तं, तथापि प्रायो व्यवहारशास्त्रे न्यायसिद्धानुवादकान्येव वचनानीति परिभाषाप्रकरणे प्रपञ्चितमिति न दोषः । अविभाज्यान्तरमप्युक्तम मनुना,

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ (अ०९ श्लो०२१९)

पत्रं=वाहनम् । वस्त्रादि यद्येन धृतं तत्तस्यैव । अधृतं तु विक्रयाद्यर्थं विभाज्यमेव । कृतान्नं पक्वान्नं सर्वैर्यथाशक्ति भोक्तव्यं न तु तोलयित्वा विभाज्यम । उदकमुदकाधारः कूपादिः सर्वैर्यथोपयोगमुपभोज्यः । स्त्रियो दास्यो विषमा न विभाज्याः पर्य्यायेण कर्म कारयितव्याः । पित्रवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । "स्त्रीष्ववरुद्धासु न विभाग" इति गौतमवचनात् । योगक्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्ते उच्येते । तयोरविभाज्यत्वं पितृद्रव्याविरोधेनार्जितयोरपि दृष्टान्ततयोच्यते । न हि स्वतः फलतो वा तस्य विभागः सम्भवति पैतृकस्य तु सुतराम् । तथाचाह—

लौगाक्षिः,

क्षेमं पूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेवच ॥ इति ।

योगक्षेमशब्देन तत्कारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इति केचित् । शस्त्रचामरोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये । प्रचारो गृहारामादिप्रवेशनिर्गममार्गः । तस्याप्यविभाज्यत्वम् । पितृधृतं वस्त्रादिकं श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम । यथाह—

बृहस्पतिः,

वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥ इति ।

स्त्रीधृतोऽप्यलङ्कारो न विभाज्यः।

यथाह मनुः, (अ० ९ श्लो० २००)

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्।
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥ इति।

धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव। पत्यौ जीवतीत्यनेन पतिजीवनचिह्नतया यत्र देशे यो धार्य्यते स न विभाज्य इति सूचितम्। पितृप्रसादलब्धस्यापि न विभागः।

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च।
भुज्यन्ते इति वचनादविभाज्यत्वम्। तथा पितृदत्तस्यापि।
पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्।

इति च स्मरणात्। पितृप्रसाददानप्रीतिदाने अर्थौचित्यानुरोधेनैव ज्ञेये। न तु यथाकामम्। महाजनाचारविरोधात्। पितृद्रव्याविरोधोपार्जितप्रपञ्चो भूयःसु शौर्य्यादिविषयमादाय स्मृतिवचःसु दृश्यते स ग्रन्थविस्तरभिया न लिख्यते।

अथ विभागानधिकारिणः।

तत्र योगीश्वरः—(अ० २ श्लो०१४०)

क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः।
अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्तव्याः स्युर्न्निरंशकाः॥

तज्जः=पतितजः। क्लीबान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हावेव। यदि त्वन्तरा तदा तदपगमश्चेदौषधादिना तर्हि "दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्" इति रीत्या विभागार्हावेवेति ध्येयम्। आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिबधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम्। यथाह—

वशिष्ठः,

अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता इति।

नारदोऽपि—(व्य० प० १३ श्लो० २१)

पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः।
औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः॥ इति।

मनुरपि—(अ० ९ श्लो० २०१)

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥ इति।

व्याधिना निर्गतमिन्द्रियं यस्य स निरिन्द्रियः तेन क्लीबाद्भेदः।

कश्चित्तु निरिन्द्रियाः पाणिपादादिहीना इत्याह । एते क्लीबादयोंऽश-भाजो न भवन्ति किन्तु ग्रासाच्छादनदानादिना भर्त्तव्याः पोषणीयाः । अभरणे तु महान् दोषः । यथाह—

मनुः, (अ० ९ श्लो० २०२)

सर्वेषामपि चैतेषां दातुं न्याय्यं मनीषिणा ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ इति ।

अत्यन्तं=यावज्जीवम् । तत्रापि पतितोपपातकिनोर्यावत्प्रायश्चि-त्ताचरणमनंशित्वम् । औद्धत्यादिना प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽस्तु नियतमेव । एतेषां च विभागात्प्रागेव दोषभाक्त्वेऽनंशित्वम् न पुनर्विभागोत्तर-मपि । दत्तविभागापहरणे प्रमाणाभावात् । पश्चादप्यौषधादिना दोषनि-र्हरणेऽस्त्येवांशभागितेति विज्ञानेश्वराचार्य्याः । युक्तं चैतत् । दोषप्रयुक्त-त्वाद्विभागानर्हतायाः । "विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभा-क्" इतिन्यायसाम्यात् । पतितादिषु लिङ्गमविवक्षितमनुपादेयगत-त्वात् "ब्राह्मणो न सुरां पिबेत्" इत्यादिवत् । तेन यथासम्भवं "पत्नी दुहितर" इत्यादेरप्ययमपवादः(१) । क्लीबादिनामनंशित्वेऽपि तत्पुत्राणा-मंशोऽस्तीत्याह—

योगीश्वरः, (अ० २ श्लो० १४१)

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

निर्दोषाः=पूर्वोक्तानंशत्वप्रयोजकदोषशून्याः । तत्र क्लीबस्य क्षेत्रज-पुत्रः सम्भवत्यन्येषामौरसोऽपि । पुत्रद्वयग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम् । पतिततत्सुतयोर्न भरणम् । तथा च—

देवलः,

मृते पितरि न क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः ।
पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः ॥
तेषां पतितवर्जेभ्यो भक्तं वस्त्रं च दीयते ।
तत्सुताः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ॥

लिङ्गी=प्रव्रजितादिः । पतितपदेनात्र पतितसुतस्यापि ग्रहणं पति-तोत्पन्नत्वेन तस्यापि पतितत्वात् । "पतितापत्यं पतितमेवान्यत्र स्त्रि-याः सा हि परगामिनी भवति" इति स्मृतेः । मृत इति विभागकालोपल-क्षणं जीवद्विभागेऽप्यनर्हत्वात् ।

(१) पत्नीदुहित्रादीनामप्यन्धत्वादिदोषदुष्टत्वेंऽशानधिकारित्वमितिभावः ।

कात्यायनोऽपि—

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।
प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति ॥

हीनस्त्रीपरिणयानन्तरमुत्तमस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्यक्रमोढात्वं तयोः सगोत्रादनियोगोत्पन्नः क्षेत्रजः पुत्रो नार्हति धनम् । अक्रमोढायामपि सवर्णेन पित्रोत्पादितः पुत्रो धनाधिकारी क्रमोढायामसवर्णजातोऽपि । तथा च--

कात्यायनः,

अक्रमोढासुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः ।
असवर्णप्रसूतस्तु क्रमोढायां च यो भवेत् ॥
प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक् ।
ग्रासाच्छादनमात्रं तु देयं तद्बन्धुभिर्मितम् ॥
बन्धूनामप्यभावे तु पित्र्यं द्रव्यं तदाप्नुयात् ।
स्वपित्र्यं तद्धनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः ॥ इति ।

क्लीबादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्रसम्भव उक्तो-

मनुना, (अ० ९ श्लो० २०३) ।

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीबादीनां कथञ्चन ।
तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥

तन्तुरपत्यम् । न च क्लीबादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं दारसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतयानुपनीतत्वे शूद्रवदपातितत्वात् ।

एतेषां क्लीबादीनां दुहितरो विवाहपर्य्यन्तं भर्त्तव्याः संस्कर्त्तव्याश्च । तत्स्त्रियस्तु पुत्ररहिताः साध्व्यो भरणीया अप्रतिकूलाश्चेत् । अन्यथा बहिष्करणीयाः । तदाह—

योगीश्वरः, (अ० २ श्लो० १४१।१४२)

सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावन्तो भर्तृसात्कृताः ।
अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ॥
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैवच ।

आपस्तम्बः—

अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते ।

अपपात्रितो भिन्नोदकीकृतः ।

तथा बृहस्पतिः—

सवर्णाजोऽप्यगुणवान्नार्हः स्यात् पैतृके धने ।
तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तदभिधीयते ॥

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुतः ।
अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥
तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ॥
शास्त्रशौर्य्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ।
आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमः स्मृतः ॥

अयमर्थः । पित्रादेरौर्ध्वदेहिककर्मणः कर्त्ता सुतोऽसंस्कृतोऽपि वरः श्रेष्ठो वेदपारगोऽप्यपरो न वर इति ।

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

इति स्मृतेः । पुत्रकर्म्मकर्तुः पितृधनस्वाम्यमेव वेतनमतस्तदकुर्व्वतः कुतो वेतनाधिकार इति भावः ।

मनुरपि, (अ० ९ श्लो० २१४)

सर्वं एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् । इति ।

श्रौतस्मार्त्तकर्मानधिकारिणो विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा इति भावः।

इति विभागानधिकारिणः ।

अथ विभक्तकृत्यम् ।

तत्र नारदः—(व्य० प० १३ श्लो० ४२।४३)

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।
पृथक्कर्म्मगुणोपेता न चेत्कार्य्येषु संमताः ॥
स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्य्युर्य्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हि ॥ इति ।

अस्यार्थः । एकस्माज्जाता बहवो भ्रातरो यदि विभक्ता इति शेष इति केचित् । वयं तु पृथग्धर्म्मा इत्यादेरेव विभक्ता इत्यर्थः । तद्विधानस्यात्राप्रतीतेरानर्थक्याच्चं । पृथग्विभिन्नो धर्मो देवपितृद्विजार्च्चनरूपो येषां न त्वग्निहोत्रादिरूपः । तस्य द्रव्यसाध्यत्वेऽप्यविभागेऽपि पृथक्त्वात् ।

तथा च—

बृहस्पतिः,

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

एतच्च प्राङ्निरूपितम्। पृथक् क्रिया लौकिककृष्यादिरूपा येषां,पृथक् विभिन्ना ये कर्मणां कण्डनपेषणादीनां गुणा उपसर्जनभूता मुसलोलूखलदृषदुपलादयस्ते येषाम्। ते चेत्कार्य्येषु न संमताः परस्परमनुमतिं यद्यपि न कुर्वन्ति। तथापि ते स्वभागान् यदि दद्युर्विक्रीणीयुर्वा तत्सर्वम् अन्यदप्याधीकरण ऋणादानादि यथेष्टं स्वेच्छया कुर्य्युः। विभक्ता यद्यनुमतिं कुर्वन्ति व्यवहारसौकर्य्यमात्रं भवति। अथ न कुर्वन्ति तथापि न दानाद्यनिष्पत्तिः। तत्र हेतुः हि यस्मात्ते स्वधनस्यासाधारणस्वत्वापन्नस्य धनस्य ईशाः स्वामिनः। साधारणे स्वत्वे हि परस्परानुमत्यपेक्षा न त्वसाधारणेऽपीति भावः।

यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्—

विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये॥ इति,

तदप्यविभक्तानुमतिं व्यवहारसौकर्य्यार्थमेव प्रतिपादयति ग्रामाद्यनुमतिवदित्यवसेयम्। स्थावरे हि चिरकालस्थायिनि पत्रसाक्ष्यादिविगमे विभागाविभागनिर्णयो दुःशकः स्यात् कालान्तरे। सत्यां त्वनुमतौ विभागनिर्णयानपेक्ष एव व्यवहारः सिद्ध्यति सर्व्वानुमत्या दत्तत्वादित्याशय इति विज्ञानेश्वरादयो बहव आहुः।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु यदि विभक्ता अपि स्थावरविभागं दुष्करं मन्यमानास्तत्फलमेव फलकाले विभज्य भोक्ष्याम इत्यभिसन्धिना तदितरधनमेव पृथक् विभज्य गृहीत्वा स्थावरं मध्यकमेव स्थापयन्ति तादृशस्थावरविषयमिदमित्याह।

तत्कल्पनामात्रम्। अविभक्तत्वादेव तत्रानुमत्यपेक्षणात्।

स एव—

येनांशो यादृशो लब्धः प्राप्य तं न विचालयेत्। इति।

प्राप्य=स्वीकृत्य। विभागकाले मत्वा पश्चाद्विप्रतिपद्यमानो राज्ञा वारणीयोऽत्याग्रहे दण्ड्यश्चेत्याह—

स एव,

स्वेच्छागतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत्।
स राज्ञांऽशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत्॥

अनुवन्धो=निर्बन्ध आग्रह इति यावत्।

इति विभक्तकृत्यम्।

अथ विभागप्रकारे उक्ते तत्सन्देहे निर्णयप्रकार उच्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—(अ० २ श्लो० १४९)

विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।
विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥

विभागस्य निह्नवेऽपलापे विभक्तमध्ये केनचित् कृते ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिः बन्धुभिर्मातुलादिभिः, साक्षिभिश्चोदासीनैः साक्षिलक्षणलक्षितैः । यद्यपि ज्ञातिबन्धवोऽपि साक्षिविधयैव निर्णयकारणं तथापि बहिरङ्गसाक्ष्यपेक्षयान्तरङ्गास्ते श्राद्धादिपृथग्भावरूपविभागलिङ्गतत्त्वज्ञा विभागकर्त्तारश्चेति गोबलीवर्द्दन्यायेन पृथगुपात्ताः । लेख्येन विभागपत्रेण च विभागस्य भावना निर्णयो ज्ञातव्यः । तथा यौतकैः पृथक्कृतैः "युमिश्रणामिश्रणयोः" इति धात्वनुसारात्, गृहैः क्षेत्रैश्च ।

नारदः—(व्य० प० १३ श्लो० ३६)

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।
ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्य्यप्रवर्त्तनात् ॥

ज्ञातिग्रहणं तेषु सत्सु नान्यसाक्षिपुरस्कार इत्येतदर्थम् । कार्य्यं कृष्यादि तस्य पृथक्प्रवर्त्तनात् ।

शङ्खः—

गोत्रभागविभागार्थसन्देहे समुपस्थिते ।
गोत्रजैश्चाप्यविज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति ॥

कुलं=बन्धवो मातुलादयः । अत एव नारदेन मुख्यत्वाज्ज्ञातय एव निर्दिष्टाः । ज्ञातृभिरिति पाठस्त्वनाकरः पुरातनपुस्तकेषु निबन्धेषु चादर्शनात् । लिखितं तु साक्षिभ्यो बलवदिति परिभाषायां निरूपितम् ।

नारदः—(व्य० प० १३)

दानग्रहणपश्वर्थगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।
विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्म्मागमव्ययाः ॥ (३८)
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन ॥ (३९ ॥
येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थतः ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥ (४०)

धर्म्मो वैश्वदेवादिः । "एकपाकेन वसतां" इति प्रागुक्तवचनात् ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते ।
विभागे सति धर्म्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति नारदेनैवोक्तत्वाच्च। (व्य० प० १३ श्लो० ३७)

बृहस्पतिः—

साहसं स्थावरं न्यासः प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम्।
अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणौ॥

न स्यातामित्यत्र यदीत्यध्याहारः।

पृथगायव्ययधनाः कुसीदं च परस्परम्।
वणिक्पथं च ये कुर्य्युर्विभक्तास्ते न संशयः॥

आयो व्ययो धनं च पृथग्येषामिति विग्रहः। कुसीदः=वृद्धयर्थं धनप्रयोगः। वणिक्पथो=वाणिज्यम्। परस्परमिति एको भ्रातोत्तमर्णः परश्चाधमर्णः एको विक्रीणीते परश्च क्रीणाति इत्येवमादिभिर्लिङ्गैर्विना विभागमनुपपद्यमानैर्विभागः प्रमातव्य इत्यर्थः। एताः क्रिया इति बहुवचनान्मिलितानामेवैषां लिङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यम्। व्यस्तसमस्तानामपि तदविनाभावात्। न्यायमूलकत्वाच्च वचनस्य। अनुमानेनाप्यनिर्णये दिव्यैः शपथैश्च विषयाल्पत्वभूयस्त्वानुसारेण निर्णयः। "युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत्" इति परिभाषायां निरूपितम्।

यत्र तु मानुषं निर्णायकं नास्ति युक्तयश्चाभासा दिव्यशपथाध्यवसायश्चान्यतरस्य न भवति तत्र पुनर्विभागः कार्य्य इत्याह—

मनुः, (न लभ्यते)

विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम्।
पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि॥ इति।

स च परिशोध्यायव्ययमित्यादि संसृष्टिविभागादिरीत्येत्यनुसन्धेयम्। यच्च मनुनैवोक्तम्—(अ० ९ श्लो० ४७)

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत्॥ इति।

तत् परावृत्तिकारणाभावे। कन्यादानदानान्तरयोरप्येवम्।

इति विभागसन्देहे निर्णयः।

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीमन्मित्रमिश्रकृते
वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहारप्रकाशे दायभागाख्यं
प्रकरणं समाप्तम्।

अथ द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः—(व्य० प० १३ श्लो० १)

अक्षब्रध्नशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।
पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥ इति ।

अक्षाः=पाशाः । ब्रध्नश्चर्मपट्टिका । शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः। आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रिया । तथा वयोभिः=पक्षिभिः पारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमं द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः । द्यूतं च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । अत एव—

मनुः, (अ० ९ श्लो० २२)

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ इति ।

तत्र सभिकं प्रत्याह नारदः-(व्य० प० १६ श्लो० २)

सभिकः कारयेद्द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् ।
दशकं तु शतं वृद्धिस्ततः स्याद्द्यूतकारिणः ॥
अथ वा कितवो राज्ञे दत्वा लाभं यथोदितम् ।
प्रकाशं देवनं कुर्य्यादेवं दोषो न विद्यते ॥ इति ।

तस्य वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० १९९)

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥ इति ।

परस्परसम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पितः पणो ग्लहस्तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिस्तस्मात्कितवात् पञ्च पणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतं जितस्य ग्लहस्यात्मवृत्त्यर्थं विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः। "तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते" (५।१।१४७) इतिकन् । सभा कितवनिवासार्था यस्यास्त्यसौ सभिकः सभापतिस्तु कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरात् अपूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं जितस्य दशमभागं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं क्लृप्तवृत्तेः सभिकस्य यत्कर्त्तव्यं तदाह—

स एव, (अ० २ श्लो० २००)

स सम्यक्पालितो दद्यात् राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ इति ।

यः क्लृप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । तथा जितं द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिना उद्धृत्य जेत्रे जयिने दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा द्यूतकारिणि विश्वासार्थं सत्यं वचो वदेदित्यर्थः ।

नारदोऽपि–(व्य० प० १६ श्लो० २)

सभिकः कारयेद्द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् । इति ।

बृहस्पतिरपि—

सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे नृपाय च । इति

द्यूतपराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहको भवेत् । पणग्रहणात्प्रागेव स्वकीयं द्रव्यं जेत्रे नृपाय च यथाभागं सभिको दद्यादित्यर्थः । तथा च—

कात्यायनः,

जेतुर्दद्यात् स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षिकम् ।
सद्यो वा कितवेनैव सभिकात्तु न संशयः ॥ इति ।

त्रिपक्षिकमित्यनेन यथासामर्थ्यमात्रिपक्षात्कालो देय इति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यदा तु जेत्रे जितं द्रव्यं सभिको दापयितुमशक्तस्तदा राजा दापयेदित्याह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० २०१)

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा नतु ॥ इति ।

प्रसिद्धे=अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितवमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहितेऽदत्तराजभागे द्यूते जितं पणं जेत्रे न दापयेदित्यर्थः । प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह—

बृहस्पतिः,

द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।
तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः ॥ इति ।

पणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह—

नारदः—

परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।
तत्रापि नाप्नुयात्काममथवानुमतं तयोः ॥ इति ।

काम्यत इति कामः पणः । अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयप्रकारमाह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० २०२)

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि । इति ।

द्यूतव्यहाराणां द्रष्टारः सभ्याः त एव कितवा एव नियोक्तव्या राज्ञा न श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति । साक्षिणोऽपि त एव द्यूते द्यूतकरा एव कार्याः । न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिसाक्षिनिरूपणोक्तनिषेधोऽस्तीत्यर्थः ।

विष्णुरपि—

कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति ।
य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषां तु साक्षिणः ॥ इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे त्वाह बृहस्पतिः—

उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।
यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ॥ इति ।

अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह—

नारदः, (व्य० प० १६ श्लो० ७)

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।
न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥ इति ।

ये तु कूटं द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० २०२)

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः । इति ।

कूटैरक्षादिभिः उपधिना=मणिमन्त्रादिना मतिवञ्चनेन च ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह—

नारदः. (व्य० प० १६ श्लो० ६)

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥ इति ।

दण्डने विशेषमाह विष्णुः—

द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां सन्दंशोऽङ्गुष्ठतर्जन्योरिति ।

यानि तु द्यूतनिषेधकानि मनुवचनानि । (अ० ९)

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ (२२४)

प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ।
तयोर्न्नित्यं प्रतीघाते नृपनिर्यत्नवान् भवेत् ॥ (२२२)
द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राज्ये निवारयेत् ॥
राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ (२२१)

इत्यादीनि, तानि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकराहित-तया वा योज्यानि। अत एव—

बृहस्पतिः,

द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम्।
अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥
सभिकाधिष्ठितं कार्य्यं तस्करज्ञानहेतुना। इति।

याज्ञवल्क्योऽपि (अ०२श्लो०२०३)

द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्। इति

राज्ञा द्यूतं एकं मुखं प्रधानं यस्य तत् तथोक्तं कार्य्यम्। राजाध्य-क्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः। तस्करज्ञानकारणात् ल्यब्लोपे पञ्चमी। तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्य्यालोच्येत्यर्थः। प्रायशश्चौर्य्यार्जि-तधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यमित्याशयः। द्यूते विहितं धर्मजातं समाह्वये अतिदिशति—

स एव, (अ०२श्लो०२०३)

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये। इति।

सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्म्मः समह्वायेऽपीत्यर्थः।

इति द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदम्। २०

इति श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहारप्रकाशे समा-प्तमष्टादशविवादपदनिरूपणाख्यं तृतीयं प्रकरणम्।

अथ प्रकीर्णकाख्यं चतुर्थं प्रकरणमारभ्यते।

तत्र बृहस्पतिः—

एष वादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समासतः।
नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम् ॥ इति।

तल्लक्षणभेदावाह नारदः, (व्य०प०१७)

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः।
राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ (१)
पुरः प्रमाणं सम्भेदः प्रकृतीनां तथैवच।
पाखण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्य्ययाः ॥ (२)

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥ (३)
वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिर्नियमस्तथा ।
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥ इति । (४)

प्रतीघातो=भङ्गः । तत्कर्म=सिंहासनावरोहणादि राजकर्म । पाखण्डादयः पूर्वमेव व्याख्याताः । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घनतदाज्ञाकरणतत्कर्मरक्षणादिविषयास्ते नृपसमवायिन एव । तत्र स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण वर्त्तमानानां प्रतिकूलतामासाद्य नृप एव व्यवहारनिर्णयं कुर्य्यात् । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत् प्रकीर्णकमित्युक्तं भवति । विषयविशेषे दण्डविशेषमाह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० २९५)

न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।
पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥

यो राजदत्तभूमिनिबन्धयोर्मध्येऽन्यतरस्य परिमाणात् न्यूनत्वाधिक्यान्यतरं प्रकाशयन् राजशासनत्वेन लिखति । यश्च पारदारिकं चोरं वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति तावुभावप्युत्तमसाहसं दण्डनीयावित्यर्थः ॥

व्यासोऽपि—

न्यायस्थाने गृहीत्वार्थमधर्मेण विनिर्णयम् ।
कुर्वन्त्युत्कोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः ॥
उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् । इति ।

राज्ञः कोशापहरणे दण्डमाह—

मनुः, (अ०९श्लो०२७५)

राज्ञः कोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।
घातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत् सर्वस्वमेवच ॥ इति ।

सर्वस्वहरणमसाधारणं यद्यस्य जीवनोपकरणं तदतिरिक्तविषयम् । अत एव—

नारदः, (व्य०प०१७श्लो०१० । ११)

आयुधान्यायुधीयानां बीजानि कृषिजीविनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलङ्कारं वाद्यतोद्यादि तद्विदाम् ॥
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति जीविकाम् ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्त्तुमर्हति ॥ इति ।

वधस्थाने मौण्ड्यं ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमित्याह—

मनुः, (नोपलभ्यते)

ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
ललाटे वाभिशस्ताङ्कं प्रयाणं गर्दभेन तु ॥ इति ।

तत्कर्मकरणे दण्डमाह—

याज्ञवल्क्यः, (अ०२श्लो०३०२)

राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसम् । इति ।

कात्यायनोऽपि—

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।
अप्रियं चास्य यो वक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादिकरणे दण्डमाह—

स एव,

प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।
वधेन शासयेत्पापं दण्ड्यो वा द्विगुणं दमम् ॥ इति ।

धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह—

यमः,

एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः । इति ।

प्रत्याशं परिवर्द्धतेऽर्थिजनतादैन्यान्धकारापहे
श्रीमद्वीरमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये ।
राज्ञादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मिते
ग्रन्थेऽस्मिन् व्यवहारजातविषयः पूर्णः प्रकाशोऽभवत् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजित-
चरणकमल-श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज-
श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनु-श्रीमन्महाराजाधिराज-
चतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकाविकासदिनकर-
श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित श्रीहंसपण्डितात्मज-श्रीपरशुराममिश्रसूनु-
सकलविद्यापारावारपारीणधुरीण-
जगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु-
श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदये व्यवहारप्रकाशे
प्रकीर्णकाख्यं चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ।

समाप्तश्च व्यवहारप्रकाशः ।

वा ... ारं
ख्यय ... वि०

६५ सिद्धा... ...धुसूदनसरस्वता विरचितः । श्रीभगवान्शङ्क
र्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारुपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्न
नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । [वेदान्त वि० ८

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मी
कर्मनिरूपणात्मकः महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय
तः । [कर्मकाण्ड वि०

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्
[सांख्य वि०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचि
[कोश वि०

६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्दे
षाधव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्य
समेतम् । सजिल्द ग्लेज कागज । सम्पूर्णम् । [काव्य वि०

६९ ,, ,, [संपूर्णम्] रफ मोटा

७० जागदीशीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशत
रकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव
टिप्पण्यादि विभूषितं च । [न्याय वि०

७१-१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या
श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य
पादान्तो प्रथमोभागः (वेदान्तविभागे

७१-२ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्न
समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादमारभ्य समाप्तिपर्यन्
द्वितीयोभागः । (वेदान्त वि०

७२-१-सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । गणि
वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म० म० श्रीदमद्बापूदेवशास्त्रि
णी सहितः । [ज्यो० वि०

७२-२-सिद्धान्तशिरोमणिः । ,, ,,
गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म० म० श्री
देवशास्त्र कृत टिप्पणी सहितः । [ज्यो० वि०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पा
पण्डित बटुक ... ...ध्याय इत्येतेन वि
प्रस्तावनया ... विभि

७४ किरात...
कृतया ...
ख्यन...

७५ ...
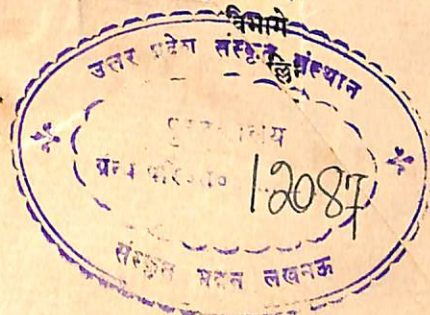
७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथ-सूरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६

७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रु० ३—०

७८ माथुरीपञ्चलक्षणी । पं० श्रीउमानाथार्य्यालकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च । [न्याय वि० ११] रु० ०—६

७९ रसाध्यायः । टीकया संवलितः । [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०

८० पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । प्रथमो भागः । (व्या० वि १०) रु० १—८

८१ गणितकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणितसंग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दःकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्दःसंग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६

८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः, (२) भावागणेशवृत्तिः, (३) नागोजीभट्टवृत्तिः, (४) मणिप्रभा, (५) योगचन्द्रिका, (६) योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम् । [योग० विभागे १] रु० २—०

८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीटीका तथा पं० ब्रह्मशङ्करमिश्रकृतपरीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्यया सहितः । १ से ४ सर्गः मू० १–४–० । १ से ५ सर्गः रु० १–८–० तथा ६ से १० सर्गः १—८

८५ योगदर्शनम् । पण्डित बलदेवमिश्रकृतया सटिप्पण्यायोगप्रदीपिकाख्य विवृत्या समन्वितम् । (योग विभागे २) रु० १—०

८६ काव्यमीमांसा । राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पण्डित श्रीनारायणशास्त्रीखिस्तेकृत काव्यमीमांसा-चन्द्रिका टीका सहिता । प्रथमाध्यायमारभ्य पञ्चमाध्यायपर्यन्ता प्रथमो भागः । (काव्य विभागे १३) रु० ०—८

८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्येति पदवी विभूषितेन पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्या समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । (नाटक विभागे १) रु० १—४

८८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्री कालीदासविरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि खिस्तेकृत भावप्रबोधिनी व्याख्या टिप्पण्या च सहितम् । (काव्य वि० १४) रु० ०—८

८९ जागदीशीव्यधिकरणम् । न्यायाचार्य पं० श्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) रु० २—०

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु० १–४

९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । पण्डित श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत सुबोधिन्या श्रीलोकेशकरकृत तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता सटिप्पण । उत्तरार्द्ध । (व्या० वि० ११) रु० २–८

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,